

Dr NIKOLA ČOBELJIĆ, Dopisni član, SANU

MARKSOVI POGLEDI NA RAZVOJNE ETAPE SOCIJALIZMA I SAVREMENO ISKUSTVO

U ovom radu posvećenom razvojnim etapama socijalizma i socijalističke privrede bavimo se najpre Marksovim učenjem o društveno-ekonomskim formacijama, tačnije, učenjem o istorijskoj sukcesiji društveno-ekonomskih sistema i, u vezi s tim, njegovom globalnom vizijom osnovnih faza razvoja novog komunističkog društva. Istovremeno razmatramo neke savremene građanske koncepcije koje pružaju drukčiju interpretaciju ekonomskog i društvenog razvoja, sa težnjom da savremenu ekonomsku stvarnost prikažu kao suštinsko odstupanje od Marksovih naučnih predviđanja. Najzad, u zaključnom delu, dajemo generalizovani osvrt na prelazni period, njegove osobenosti i istorijsko mesto, kao i na najnoviju etapu razvoja pred kojom se nalaze socijalističke zemlje Evrope, na probleme i izazove koje ona postavlja.

1. DRUŠTVENO-EKONOMSKE FORMACIJE I RAZVOJNE FAZE SOCIJALIZMA

Marksova teorija društvenog razvoja ističe u prvi plan dijalektičko jedinstvo i suprotnost u kretanju proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Društveni razvoj se ostvaruje u njihovoj stalnoj interakciji. Proizvodne snage, kao najrevolucionarniji elemenat tog jedinstva, stupaju na određenom stepenu svog razvitka u nepomirljivi sukob sa datim odnosima proizvodnje, sa odnosima svojine u čijim su se okvirima dotle razvijale. Taj se antagonizam rešava u korist proizvodnih snaga, smenjivanjem jednog društvenog sistema drugim sistemom višega reda. Uzajamno kretanje proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa predstavlja u Marksovoj teoriji neku vrstu paradigme za naučno razumevanje društva i društvenog razvoja. Njihovom protivurečnošću Marks objašnjava nužnost istorijske sukcesije društvenih sistema. Proces razvoja podrazumevaju, na taj način, pored

kontinuelnih, i diskontinuelne forme društvenih preobražaja, koje nastaju u obliku kvalitativnih skokova i socijalnih revolucija. Tom protivurečnošću Marks objašnjava mogućnost i nužnost istorijske sмене kapitalizma.

Kapitalizam u dotle nepoznatim razmerama razvija proizvodne snage i društveni karakter proizvodnje, ali kapitalistički način prisvajanja dolazi u konflikt sa sve izraženijom društvenom prirodom proizvodnje. Narasle proizvodne snage sudaraju se sa uskim granicama postojeće društvene strukture, sa ekonomskim odnosima kapitalizma, koji postaju preuski, i zato se, pre ili kasnije, one moraju osloboditi tih granica. Stvarnu pozadinu društvenih protivurečnosti čine antagonistički odnosi rada i kapitala, klasni odnosi društva, a klasna borba postaje oruđe kojim se istorija menja i kreće napred. Kapitalizam tako nesvesno rađa snage koje se okreću protiv njega: krupnu društvenu proizvodnju i modernu radničku klasu. Sa nastankom državnog monopolističkog kapitalizma, kao najpotpunije forme podruštvljavanja proizvodnje koju kapitalizam ostvaruje, vrši se neposredno ekonomsko i društveno pripremanje socijalizma. Monopolistički kapitalizam, po rečima Lenjina, predstavlja predsoblje socijalizma, između njih se ne mogu zamisliti nikakvi posebni društveni međustupnjevi. Međutim, tek društveno prisvajanje sredstava za proizvodnju uklanja kapitalizmu svojstvene granice proizvodnje, širi prostor za razvitak proizvodnih snaga i na viši stepen podiže racionalnost upravljanja proizvodnjom. Kapitalizam je, zbog svoje istorijske ograničenosti, predodređen da bude ona forma ekonomskih i društvenih preobražaja bez kojih socijalizam nije moguć kao viši oblik organizacije ljudskog i društvenog života.

U Marksovoj teoriji društvenog razvoja centralno mesto zauzima pojam društveno-ekonomske formacije. Istorijski karakter njen Marks interpretira, između ostalog, na taj način što ističe da ni jedna društvena formacija ne propada sve dok u njenim okvirima postoji dovoljno prostora za razvoj proizvodnih snaga, niti nova formacija nastaje ukoliko se materijalni uslovi njene egzistencije nisu već stekli u nedrima starog društva.¹ S druge strane, svaka nova društvena formacija, zapravo poznavanje njenih kategorija i odnosa koje one izražavaju, daje ključ za razumevanje strukture i odnosa proizvodnje svih prethodnih društvenih oblika. »Tako je« — konstatuje Marks — »buržoaska ekonomija došla do razumevanja feudalnog, antičkog i istočnjačkog društva tek kada je započela samokritika buržoaskog društva.«²

Klasici marksizma našli su se pred problemom da svoju teoriju društvenog razvoja projektuju na buduće društvo, na buduću komunističku formaciju. Marks je to učinio, kao što je poznato, u »Kritici Gotskog programa«, radu koji predstavlja krunu tridesetogodi-

¹ K. Marks, „Kritika političke ekonomije. Predgovor i uvod“, Beograd, 1949, str. 10—11.

² Ibid., str. 40—41.

šnjeg perioda formiranja njegovih pogleda na buduće društvo, i u kome je prvi put određenije pristupio periodizaciji te buduće društvene formacije.³ Pri tome, kod Marksa, kako ističe Lenjin, nema ni traga od pokušaja konstruisanja utopije i praznog odgonetanja onog što se ne može znati. »Marks postavlja pitanje o komunizmu kao što bi prirodniak postavio pitanje o razvitku nove, recimo, biološke vrste, čim znamo kako je nastala i u kakvom se određenom pravcu menja«. ⁴ Marks je izričito razlikovao dve velike istorijske faze komunističkog društva,⁵ posmatrajući ih kao različite stupnjeve zrelosti i razvitka jedne jedinstvene komunističke formacije, a koje se međusobno razlikuju nivoom razvoja proizvodnih snaga, stanjem i strukturom proizvodnih odnosa, stepenom slobode i razvoja ljudske ličnosti; jednom rečju, punoćom delovanja zakona te formacije.

Prvu ili nižu fazu (kasnije nazvanu socijalizam) Marks karakteriše kao fazu u kojoj je novo društvo tek izašlo iz kapitalizma, koje se prema tome ne razvija na svojoj sopstvenoj osnovi, te nužno nosi mnoge tragove starog društva. Posmatrajući ga u razvoju i dinamici, Marks pokazuje da se ono od kapitalizma razlikuje principijelno novim odnosima proizvodnje, zasnovanim na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju, koji vode ukidanju eksploatacije i klasnih socijalnih antagonizama. Međutim, zbog nedovoljnog razvoja proizvodnih snaga, socijalizam još nije u stanju da se oslobodi stare podele rada i raspodele predmeta potrošnje prema količini i kvalitetu rada. Sam prelazak sredstava za proizvodnju u zajedničku svojinu ne uklanja nedostatke takve raspodele i nejednakost »buržoaskog prava« koje nastavlja da reguliše odnose radnika prema sredstvima i proizvodima njihovog rada, budući da se proizvodi i dalje dele u skladu sa rezultatima rada. »Pravo ne može nikad stajati više od ekonomskog ustrojstva i njime uslovljenog kulturnog razvitka društva«. ⁶ Zbog toga, ova faza razvoja ne ukida socijalne razlike između klasa, razlike u materijalnom položaju članova društva, ne uspostavlja »pravdu i jednakost«, pošto neposredno uklanjanje kapitalizma ne daje odmah pretpostavke za takvu promenu.⁷

Viša faza ili komunizam ima drukčiju istorijsku genezu, ona pretpostavlja zasnivanje takvog društva koje se potpuno odvojilo od kapitalizma i razvija se na svojoj sopstvenoj osnovi, na osnovi već zrelih ekonomskih odnosa socijalizma i njima odgovarajućih proizvodnih snaga. U toj višoj fazi iščezava tradicionalna podela rada, nestaje suprotnost između umnog i fizičkog rada, rad prestaje da bude puko sredstvo za život i postaje prava životna potreba. Visoka

³ Istina, Marks je još u Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844. godine predviđao da će buduće društvo u svom razvoju proći kroz dve faze. Pri tom je, za razliku od kasnije prihvaćene terminologije, prvu fazu nazvao komunizam, a drugu socijalizam.

⁴ V. I. Lenjin, „Država i revolucija“, Beograd, 1947., str. 76.

⁵ K. Marks, „Kritika Gotskog programa“, Beograd, 1948., str. 22—26.

⁶ Ibid., str. 24—25.

⁷ V. I. Lenjin, Op. cit., str. 84—85.

produktivnost rada zasnovana na svestranom razvoju ljudske ličnosti i obilje proizvoda omogućiće raspodelu prema potrebama, i »tada će biti moguće prekoračiti uski horizont buržoaskog prava«. ⁸

U pogledu mesta i uloge države u budućem društvu, klasici marksizma su postavili poznatu tezu o njenom postepenom odumiranju, pri čemu su smatrali da je država na početku neophodna proletarijatu radi gušenja klasnog otpora ostataka buržoazije. Država je u socijalističkoj fazi razvoja potrebna i kao društveni organ kontrole nad merom rada i merom potrošnje. Međutim, svodenjem njenih osnovnih funkcija na evidenciju i kontrolu koju ostvaruju sami radnici, ona prestaje da bude prava politička država, pošto se njene »društvene funkcije pretvaraju iz političkih u proste administrativne funkcije«. ⁹ Sa visokim razvojem socijalističkih odnosa proizvodnje, sa ukidanjem klasa i klasnih razlika, nestajanjem ranijih oblika društvene i tehnološke podele rada, u višoj komunističkoj fazi razvoja stvara se na tim pretpostavkama novi društveni poredak čiju osnovu čine asocijacije slobodnih proizvođača, i u kojoj sama država postaje suvišna kao oblik klasne vladavine i političke vlasti nad ljudima.

Marksove poglede o prirodi dveju faza Lenjin je naučno izložio i obrazložio u »Državi i revoluciji«, upozoravajući da će novo društvo u svom progresivnom razvoju ka »čistom«, »punom« komunizmu nužno prolaziti kroz određene sukcesivne etape, stupnjeve i stadije svoje ekonomske i socijalne zrelosti, i da će taj razvoj obuhvatiti relativno dugo vremensko razdoblje. »Stoga smo mi u pravu da govorimo samo o neizbežnosti odumiranja države, podvlačeći dugotrajnost tog procesa, njegovu zavisnost od brzine razvoja više faze komunizma, a ostavljajući sasvim otvorenim pitanje rokova ili konkretnih formi odumiranja, jer materijala za rešenje takvih pitanja nema«. ¹⁰ Na isti način Lenjin govori i o putevima, formama, metodima i vremenskom dostizanju ostalih uslova i pretpostavki zrelog komunističkog društva. Tog materijala je bilo još manje u Marksovo vreme i zato se Marks nije upuštao u prognoziranje nekih bližih stadija i etapa, niti u preciziranje prelaznih oblika proizvodnih odnosa koji bi odgovarali tim specifičnim stadijima. Za takvo predviđanje nedostajali su neophodno istorijsko iskustvo, društvena empirija i odgovarajuća socijalistička praksa razvoja.

Revolucionarni preobražaj novog društva Marks je video u činjenici ukidanja najamnog rada kao neophodnog uslova kapitala, u vraćanju ljudskog smisla proizvodnji koja će biti motivisana ne potrebama kapitala nego autentičnim ljudskim potrebama. Marks je kvalitativno odredio socijalizam kao društvo koje stvara uslove za slobodan razvitak ljudske ličnosti za ispoljavanje suštinskih snaga i vrednosti čoveka. Kao zajednica slobodnih proizvođača, novo dru-

⁸ K. Marks, „Kritika Gotskog programa“, str. 25.

⁹ V. I. Lenjin, Op. cit., str. 91.

¹⁰ Ibid., str. 86.

štvo je u Marksovoj viziji jedino u stanju da ljudske potrebe i razvika ličnosti učini neposrednim ciljem i smislom društvenog progressa. Marks je pretpostavljao da će već u socijalizmu, sa nestankom privatne svojine i robnih oblika proizvodnje, iščeznuti svi oblici ekonomskog otuđenja čoveka, a sa odumiranjem države i ukidanjem klasnih razlika, i politički i drugi oblici alijenacije. Upravljanje ljudima novo društvo zamenjuje upravljanjem stvarima i samoupravljanjem ljudi. Otuda, potpuno oslobođenje čoveka od svih oblika opresije i potčinjenosti predstavlja po Marksu najvišu vrednost i najviši cilj novog komunističkog društva.

Tokovi društvenog razvoja nisu išli sasvim onim pravcem i u onim oblicima kako su to zamišljali klasici marksizma. Oni su polazili od toga da tek visoko razvijeni kapitalizam stvara materijalno-tehničku bazu adekvatnu socijalizmu i da će do njegove pojave doći u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama. Međutim, istorijsku činjenicu predstavljaju socijalističke revolucije u zemljama sa nižim stupnjem razvoja kapitalizma. Do kidanja svetskog lanca kapitalizma dolazi na njegovim najslabijim tačkama, te se i socijalizam istorijski javlja najpre na periferiji razvijenog kapitalističkog sveta. Pokazalo se, naime, da se u novim uslovima koje je stvorio imperijalizam, polovi kapitalističkog razvitka ne podudaraju sa područjima najizrazitijih socijalnih protivurečnosti. Imperijalizam protivurečnosti osobito zaoštava i kumulise u nerazvijenim delovima sveta, izloženim pritisku dvostruke eksploatacije, unutrašnje i spoljne, dok ih na drugoj strani ublažava u metropolama velikim materijalnim napretkom ostvarenim po cenu eksploatacije ogromnih područja nerazvijene periferije. Uslovljene opštim razvitkom kapitalizma, socijalističke revolucije usled tih novih istorijskih okolnosti postaju moguće i nužne upravo na onim kritičnim tačkama gde su protivurečnosti trenutno najjače izražene.

Objektivna zakonitost razvoja društva ka socijalizmu time je potvrđena, ali je istorijski tok događaja i stvarni redosled, pri prelazu iz kapitalizma u socijalizam, bio drukčiji nego što su ga klasici marksizma predviđali. Naučnim objašnjenjem te pojave Lenjin je upotpunio Marksovo učenje, služeći se naučnom analitičkom metodom osnivača marksističke misli. Drukčiji istorijski redosled nastajanja socijalizma svakako je jedan od bitnih razloga što socijalizam, sa kvalitetima i odredbama kakve mu je Marks dao, nije još do danas nigde ostvaren u svetu.

Sama činjenica što se socijalizam dosad javljao u nerazvijenim agrarnim zemljama, gde je malo industrije i industrijskog proletarijata, čini nužnim da se i pogledi na razvojne etape novog društva unekoliko modifikuju. Pored dveju faza, kao što pokazuje savremeno iskustvo, neophodno je razlikovati i relativno dug prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu koji je ispunio uglavnom čitavu dosadašnju istoriju razvoja socijalističkih zemalja. Očigledno je da taj period, po svojim procesima, pojavama i unutrašnjim zbivanjima, po

oblicima funkcionisanja privrede i društva, odstupa u mnogo čemu od onoga što je Marks podrazumevao pod socijalizmom kao prvom fazom komunističkog društva. Zametke tog razlikovanja nalazimo već kod Lenjina, koji je u više navrata isticao da posle perioda početne izgradnje socijalizma, perioda u kome socijalizam biva uspostavljen samo u osnovnim elementima, treba da sledi etapa ostvarenja »punog«, »razvijenog« socijalizma koja će se odlikovati znatno višim stepenom zrelosti novih socijalističkih proizvodnih odnosa. Taj zreli, razvijeni socijalizam trebalo bi u stvari da odgovara Marksovoj predstavi o prvoj fazi komunističkog društva. Potreba izdvajanja ovog specifičnog prelaznog perioda nije danas sporna, on predstavlja realnost socijalističkog sveta, a obeležava se raznim imenima, kao prelazni period, kao niža etapa socijalizma, kao rani socijalizam itd. Njegovo je izdvajanje i razlikovanje nužno nezavisno od toga što je proticao na osobne načine u pojedinim socijalističkim zemljama. U logično naučno predviđanje i prospekcije Marksa i Engelsa život je tako uneo određene korekture i promene. Uostalom, u duhu je same Marksove misli da se ispravlja i razvija pod dejstvom stvarnih zbivanja i u skladu sa napretkom ukupnog teorijskog znanja.

2. SAVREMENE GRADANSKE KONCEPCIJE KAO OPOZITUM

Nasuprot Marksovom shvatanju društvenog razvoja, u savremenoj građanskoj ekonomskoj misli srećemo drukčije interpretacije i prilaze kojima se nastoji da ospori pravilnost Marksovih naučnih predviđanja. Ovde imamo u vidu tri međusobno povezana teorijska koncepta koji, u svojoj celini, imaju ambiciju da budu jedna vrsta alternative marksističkom objašnjenju savremene istorije. To su: teorija stadijâ ekonomskog razvoja, doktrina postindustrijskog društva i teorija konvergencije. Teorija stadija razvoja koja potiče od Valtera Rostova, predstavlja u izvesnom smislu prethodnicu drugih dveju teorijskih koncepcija.

Tipologija društveno-ekonomskog razvoja Rostova sadrži pet stadija društvenih preobražaja: tradicionalno društvo, stadij pripremanja uslova za ekonomski skok, ekonomski skok (»take off«), stadij kretanja ka zrelosti i stadij visoke masovne potrošnje. Rostov je postavio i pitanje šestog stadija (»iza potrošnje«), u kome proizvodnja i potrošnja materijalnih dobara idu u drugi plan, kao rezultat visokog ekonomskog blagostanja.¹¹ Tradicionalno društvo Rostov karakteriše kao fenomen čija se »struktura razvija u okviru ograničenih proizvodnih mogućnosti zasnovanih na donjnutnovskoj nauci i tehnici i donjnutnovskim odnosima u fizičkom svetu.«¹² Odlučujući momenat prelaska iz tradicionalnog u savremeno društvo predstavlja

¹¹ W. W. Rostow, „The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto“, Cambridge, 1960, str. 11—12.

¹² Ibid., str. 18.

period skoka (industrijalizacije), posle koga nastaje stadij zrelosti. Faza skoka ekonomski se karakteriše kao period u kome udeo neto-investicija prelazi 10% nacionalnog dohotka, u kome postoje znatno razvijen prerađivački sektor industrije i odgovarajuća pogodna institucionalna struktura. Poslednji, šesti, stadij, predstavlja najbližu budućnost razvijenih zemalja, pri čemu je poenta Rostova da se društvo visokog blagostanja već pojavilo u Sjedinjenim Američkim Državama, a to nije uopšte komunizam koji je Marks opisivao.¹³ I u drugih građanskih ekonomista, inspirisanih pogledima Rostova, nalazimo slične ili unekoliko modifikovane periodizacije razvoja ljudskog društva, pri čemu su njihovi prilazi i kriteriji uglavnom isti kao kod Rostova.¹⁴

U koncepciji stadijâ razvoja fiksirani su neki nesumnjivi periodi privredne istorije, na primer, period manufakture, period industrijskog prevrata ili visoke industrijalizacije najrazvijenijih kapitalističkih zemalja. Takva shema periodizacije nije lišena određenog smisla, osobito kad se ispituju razni istorijski stupnjevi razvitka tehnike i proizvodnih snaga. Međutim, očigledno je da ona ne može predstavljati dovoljnu osnovu za razumevanje strukture i suštine pojedinih tipova društveno-ekonomske organizacije. Njeno težište je na tehničkim, ekonomskim, potrošačkim i drugim činiocima koji nisu neposredno vezani sa strukturom društva, sa karakterom odnosa ljudi u proizvodnji. Apsolutizujući ulogu proizvodno-tehničkih faktora, Rostov ispušta iz vida celinu komponenata u društvenom sistemu proizvodnje kao jedinstvu proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, a osobito ne uzima u obzir razlike u karakteru svojine i tipovima svojinskih odnosa. U njegovoj periodizaciji ne nalaze mesta ni feudalni, ni kapitalistički, ni socijalistički odnosi proizvodnje, iako su oni stvarni, objektivni stadiji razvitka ljudskog društva, najizrazitije prelomne epohe društvenog progressa. Teorijska analiza Rostova ostaje stoga na površini pojava, na opisivanju spoljnih oblika ekonomskih i tehničkih procesa. Ona je upravljena na to da pojavu socijalizma prikaže kao udaljavanje od normalnog puta istorijskog razvoja, kao pogrešan put koji se u svakom slučaju može izbeći.

U osloncu na teoriju stadija ekonomskog rasta nastala je i razvila se koncepcija postindustrijskog društva, sa širokim odjekom u savremenoj građanskoj ekonomskoj i socijalističkoj teorijskoj misli. Dok teorija stadijâ ekonomskog rasta ima pretenziju da pruži univerzalnu shemu razvoja ljudskog društva, dotle ova druga koncepcija teži da izgradi model razvoja danas razvijenih industrijskih zemalja. Pod postindustrijskim društvom ili novom industrijskom dr-

¹³ Ibid., str. 98—99.

¹⁴ Žan Furastie razlikuje, na primer, agrarno i industrijsko društvo, utvrđujući kod ovog poslednjeg tri etape — faze razvoja: fazu industrijalizacije, industrijske ekspanzije i fazu izobilja potrošnih dobara. — J. Fourastié, „Le grand espoir du XXe siècle“, Paris, 1966.

žavom obično se podrazumeva društvo sa visokim nivoom produktivnosti rada i dohotka, sa razvijenom tehnikom i sistemom informacija, visokim nivoom urbanizacije, u kome zaposlenost u tercijarnom i kvartarnom sektoru (obrazovanje, nauka, itd.) prevazilazi zaposlenost u materijalnoj proizvodnji. Po autorima tog koncepta, središnje mesto u postindustrijskom društvu zadobijaju teorijska znanja kao osnova nove tehnike, ekonomskog rasta i nove socijalne stratifikacije.¹⁵

Centralnu instituciju postindustrijskog društva čini, po Galbrajtu, takozvana »zrela korporacija«. Zrelom korporacijom ne upravlja više grupa vlasnika kapitala nego visoki tehnički specijalisti iz raznih područja (»tehnostuktura«) koji predstavljaju mozak korporacije.¹⁶ Kapital gubi svoju nekadašnju vlast i ona prelazi na tehnostukturu, jer ova jedino raspolaže znanjem i kompetentnim informacijama za donošenje ekonomskih odluka. Dolazi na taj način do specifičnog razdvajanja funkcije kapitala od funkcije upravljanja.¹⁷ Menadžerski sloj ostvaruje vlast bez vlasništva, dok se profit i vlasništvo korporacije socijalizuju.¹⁸ Pod uticajem upravljačke revolucije i sa primenom »intelektualne tehnologije« (linearno programiranje, sistemska analiza, kibernetika, teorija informacija i teorija odlučivanja, strateške igre, itd.), menja se karakter društva, zamenjuje se kapitalistička kontrola nad preduzećem organizaciono-tehničkim rukovodstvom tehnostrukture. Pod njenim uticajem menja se i sistem motivacija, on postaje širi i raznovrsniji (motivi »identifikacije« i »adaptacije«). Zrela korporacija nije više upućena prvenstveno na maksimizaciju profita, te će njeni ciljevi sve više korespondirati sa ciljevima društva kao celine.¹⁹

Poseban naglasak stavlja se na promenu socijalne strukture postindustrijskog društva, na novu socijalnu stratifikaciju koja se više neće temeljiti na svojini, već na znanju i kvalifikacijama. Ako je u kapitalističkom društvu ključnu instituciju činila privatna svojina, onda to mesto u postindustrijskom društvu zauzima teorijsko znanje.²⁰ Klasna eksploatacija će postepeno iščezavati pod dejstvom širokog razvoja obrazovanja. Radnička klasa i industrijsko radništvo prestaju biti »instrument budućnosti« pošto se, zahvaljujući revoluciji u dohocima, ona pretvara u prosečnog potrošača i sve više integriše u socijalno-ekonomski sistem kapitalizma. Sukob iz-

¹⁵ Danijel Bell koji je prvi uveo termin „postindustrijsko društvo“, navodi sledeća glavna obeležja njegova: dominantna pozicija sektora usluga, rastuća uloga tehničke inteligencije i spicijalista, vodeći značaj teorijskih znanja kao osnove inovacija i formiranja politike, mogućnost samopodržavajućeg ekonomskog i tehnološkog rasta, orijentacija na primenu nove „intelektualne tehnologije“. — D. Bell, „The Coming of Post-Industrial Society. A venture in Social Forecasting“, New York, 1973, str. 14.

¹⁶ J. K. Galbraith, „The New Industrial State“, Boston, 1967, str. 60. i sl.

¹⁷ Ibid., str. 61—67.

¹⁸ A. Berle, „Power without Property“, New York, 1969, str. 69.

¹⁹ J. K. Galbraith, Op. cit., str. 155—158.

²⁰ D. Bell, „The Coming of Post-Industrial Society“, str. 115. i 127.

među rada i kapitala biva tako potisnut u drugi plan i postaje od drugostepenog značaja.²¹ Važnu ulogu u tome treba da odigra savremena država čije se pojačano sudelovanje u regulisanju ekonomskog života smatra podjednako prikladnim za sve društvene klase i slojeve. Njena aktivna intervencija naročito je nužna u sferi raspodele društvenog bogatstva, u razdvajanju funkcije proizvodnje od funkcije raspodele, pošto se pravednijoj raspodeli pridaje izuzetan značaj u ostvarivanju glavnih ciljeva postindustrijskog društva.

Savremena epoha neće, prema tome, označavati kretanje čovečanstva prema socijalizmu, već ka takvom tipu društva koji će biti neka sredina između kapitalizma i socijalizma. Socijalističkom idealu ovde je na određen način suprotstavljen ideal u vidu postindustrijskog društva.

Autori ideje o postindustrijskom društvu, nezavisno od svojih konačnih zaključaka, ukazuju na niz realnih promena koje savremeni državno-monopolistički kapitalizam doživljava u susretu sa novom naučno-tehničkom revolucijom. Pod dejstvom tehničkog progressa i njegovih posledica nesumnjivo se menja sastav radničke klase i odnos između pojedinih njenih delova, širi se istovremeno i socijalna osnova radničke klase. Javljaju se takođe nove pojave u društvenoj podeli rada, tendencije ka intelektualizaciji rada i određenom razdvajanju funkcije upravljanja od funkcije kapitala, sve očigledniji je rastući značaj znanja iz obrazovanja. Te okolnosti nesumnjivo deluju na društveno-ekonomske odnose kapitalističkog sveta koji se osobito menja pod uticajem organizovane borbe radničke klase i sve značajnijih pomeranja u globalnim odnosima klasnih snaga kapitalizma. Na taj način, snagom delovanja radničkih pokreta ostvaruju se određene društvene transformacije u pravcu socijalizma i pre osvajanja političke vlasti.

Teoretičari postindustrijskog društva, međutim, jednostran akcent stavljaju na tehnički progres, tretirajući ga kao potpuno nezavisan autonomni proces. Društvene promene oni neposredno izvode iz razvoja tehnike, prikazuju ih kao njen automatski rezultat. Tehnički progres posmatra se tako kao sinonim društvenih preobražaja, u njega se polažu nade da sam rešava realne protivurečnosti kapitalističkog društva, da autonomno menja osnovne zakone kapitalizma. Promene u tehnici proizvodnje stvaraju, međutim, samo neophodne preduslove, olakšavaju i podstiču suštinsku transformaciju socijalnih odnosa, one su u tom smislu neophodan uslov tih procesa. Razvijajući proizvodne snage, tehnički progres, u stvari, jača sukob u kapitalističkom načinu proizvodnje između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, pošto ove teže da rastu brže nego što im to dozvoljavaju sadašnji okviri kapitalističkih odnosa proizvodnje. Taj sukob naročito produbljuje savremena naučno-tehnička revolucija.

²¹ A. Touraine, „La société post-industrielle“, Paris, 1969, str. 15.

U koncepciji postindustrijskog društva ova suštinska strana društvenih procesa ostaje uglavnom van vidnog polja. Prelaz ka novom društvu ne nastaje po toj koncepciji usled sazrevanja unutrašnjih protivurečnosti kapitalizma, nego kao isključiv rezultat tehničko-tehnoloških nužnosti. Otuda u njoj nije teško prepoznati snažne uticaje pozitivizma i tehnološkog determinizma koji se ovde javljaju u jednoj modernizovanoj verziji društvenog razvoja. Talkvom metodološkom pristupu, koji isključuje ili svodi u drugi plan aktivnu ulogu društvenih protivurečnosti, izmiče, u stvari, prava osnova za upoznavanje strukture jednog društvenog sistema, a samim tim i za otkrivanje njegovih dugoročnih razvojnih tendencija.

U doktrini postindustrijskog društva, kao i onoj o stadijima razvoja, sadržani su neki od najvažnijih elemenata na kojima se zasniva treća teorija, koju ovde ukratko razmatramo, teorija konvergencije. Ona, uslovno rečeno, predstavlja neku vrstu završnog čina u izgrađivanju jedinstvenog građanskog učenja o razvoju ljudskog društva. Po toj teoriji, dva društveno-ekonomska sistema pokazuju u novije vreme sve izrazitiju tendenciju ka međusobnom približavanju. Razvoj nauke i tehnike, društvenih institucija, planiranje i programiranje, obrazovanje i rast dohotka po stanovniku, idu, navodno, u oba sistema istim putem, a razlike koje danas još postoje nestajace vremenom. Proces zblizavanja teći će sve dotle dok se ne sliju u jedan treći sistem koji će biti njihova sinteza, ujedinjujući u sebi najbolje strane jednog i drugog sistema.²² U tumačenjima nekih autora, kapitalističko i socijalističko društvo već danas predstavljaju samo dve podvrste jednog jedinstvenog tipa postindustrijskog društva. Kod toga se i sami pojmovi »socijalizam« i »kapitalizam« smatraju kao anahronizmi lišeni naučnog sadržaja.²³ Procesi koji se odigravaju u savremenim razvijenim društvima kvalifikuju se, dakle, kao jednorodni i univerzalni po svojoj prirodi, nezavisno od toga da li je u pitanju kapitalistički ili socijalistički karakter društva.

Elementi konvergencije naročito se naglašavaju u ekonomskoj sferi. Konvergencija se pre svega povezuje sa krupnim razmerama savremene proizvodnje, s velikim investicijama, modernom tehnikom i složenom organizacijom proizvodnje, što podjednako dolazi do izražaja u oba sistema. Kapitalizam sve više prihvata nužnost planiranja, a u socijalističkim zemljama uvode se elementi tržišne privrede, što se uzima kao dokaz odstupanja socijalizma od njegovih originalnih pozicija. Širenje državnog sektora u kapitalističkim zemljama takođe se smatra znakom približavanja dva sistema, i u vezi s tim se ističe da kapitalističke zemlje karakteriše tendencija ka centralizaciji upravljanja, dok se u socijalističkim privredama zapaža

²² P. Sorokin, „The Basic Trends of our Times“, New York, 1964, str. 22.

²³ P. Aron, „18 Lectures on Industrial Society“, London, 1967, str. 120—121.

opšti trend ka decentralizaciji. Centralizovano planiranje u prvom slučaju jača a u drugom slabi.²⁴

Oblast ekonomskog upravljanja daje bogat materijal za izvođenje zaključaka o dostignutom stepenu zbližavanja dvaju sistema. Zajednički se elementi tu vide u formama materijalne stimulacije, korišćenju kibernetičkih principa i računске tehnike, u primeni modela stimulacije i matematskog modeliranja ekonomskih procesa, što vodi mnogim sličnostima u načinu funkcionisanja privrede. Primena tih metoda ima za posledicu da se oba sistema kreću u pravcu optimizacije, u pravcu takvog društva koje će biti bolje i od čistog kapitalizma i od čistog socijalizma u predašnjem stanju. U tome se, između ostalog, nalazi i svedočanstvo o rađanju jedinstvene svetske ekonomske nauke koja će predstavljati snažan povezujući element, sposoban da nadjača političke, socijalne i ideološke razlike između ekonomskih sistema različitog tipa.²⁵ U prilog konvergencije navode se, najzad, promene u socijalnoj strukturi građanskog društva koje se izražavaju u smanjivanju klasnih suprotnosti i klasnoj saradnji kao posledicama sveukupnog procesa industrijalizacije. Kapitalizam na taj način prihvata neke elemente socijalističke jednakosti, a socijalizam opet usvaja izvesna racionalna svojstva kapitalističke privrede.²⁶

U razmatranjima zastupnikâ teorije konvergencije nisu sporne mnoge okolnosti i činjenice koje se navode u prilog postojanju određenih zajedničkih elemenata u oba sistema. Zajednički elementi proističu iz savremene svetske stvarnosti, u kojoj istovremeno egzistiraju društveni sistemi kapitalizma i socijalizma, upućeni na sve tešnju međusobnu saradnju, na najraznovrsnije oblike komunikacija. Samim tim oni trpe neizbežne uzajamne uticaje i prilagođavanja. Zajednički elementi javljaju se osobito zbog toga što je do nastajanja socijalizma došlo u nedovoljno razvijenim zemljama koje sa niskim razvojem proizvodnih snaga nasleđuju i mnoge karakteristike starog sistema. Oba sistema imaju sličnu proizvodno-tehničku bazu i razvijaju se na istoj tehnici proizvodnje. Na toj istoj ili sličnoj proizvodnoj osnovi nastaje čitav niz analogija u oblasti privrednog razvoja i metoda funkcionisanja privrede. Uticaji su, prema tome, dvostrani i obostrani, ali je delovanje socijalističkog primera snažnije izraženo, jer se ispoljava u najraznovrsnijim oblastima života kapitalističkog društva, postajući značajnim faktorom promena njegovih društvenih institucija i ekonomskih odnosa.

²⁴ H. Linneman, J. P. Pronk, J. Tinbergen, „Convergence of Economic Systems in East and West. Disarmament and World Independence“, Oslo, 1967, str. 257.

²⁵ J. Tinbergen, „Kommt es zu einer Annäherung zwischen den kommunistischen und den freiheitlichen Wirtschaftsordnungen?“, in „Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts — und Gesellschaftspolitik“, Hamburg, 1963, str. 11—13. — Vidi takođe od istog pisca: „Ideologija i naučni razvitak. Optimalni sistem“, „Međunarodna politika“, br. 372/1965, str. 6. i sl.

²⁶ K. Dopfer, „Ost-West Konvergenz“, Zürich, 1971, str. 45.

Ako zajednički elementi nisu sporni, onda se, ipak, mora dati sasvim drukčija ocena o samom načinu na koji građanski ekonomisti i sociolozi interpretiraju pojave i činjenice o kojima je prethodno bilo reći. Teorija konvergencije nastoji da promene u kapitalizmu prikaže na način kao da one kapitalizam upravljaju prema jednom novom tipu društva koje nije ni kapitalističko ni socijalističko. Takvo gledanje pokazuje upadljivu protivurečnost. U tvrdnji da se kapitalizam približava socijalizmu sadržano je indirektno priznanje da savremene transformacije kapitalizma znače, u stvari, pripremanje uslova i utiranje puta socijalizmu. Ono najviše odgovara današnjoj stvarnosti kapitalističkog sveta, jer se više ne može poricati činjenica istorijskog lomljenja starih buržoaskih formi društvenog života, niti zanemarivati stvarni sadržaj tog procesa. Ali, to se priznanje eksplicitno negira zaključkom da se kapitalizam kreće u specifičnom pravcu, da ide u susret mešovitom sistemu koji nije, i neće biti, socijalistički. Time se faktički poriče istorijska mogućnost i nužnost smene jednog društvenog sistema drugim.²⁷

Najviše su ipak podložne kontestaciji ocene i interpretacije koje sugerišu strukturalno približavanje socijalizma kapitalizmu. Te interpretacije ne vode računa o istorijskim uslovima u kojima su nastajali danas poznati oblici socijalizma. A samo naučna analiza tih uslova može da pruži pravo objašnjenje o srodnim elementima koji postoje u oba sistema i zašto se oni nužno javljaju na savremenom još nedovoljnom nivou razvoja proizvodnih snaga socijalizma. Samim tim što je u pitanju prelazni period između kapitalizma i socijalizma, on ne može da ne spaja u sebi crte i svojstva oba ova sistema društvene proizvodnje. S druge strane, poricanje međuzavisnosti i međudelovanja dva sistema bilo bi isto toliko nedijalektička i nematerijalistička teza kao i shvatanje da su to dva ista seta koja se simetrično razvijaju. Normalno je, međutim, očekivati da će socijalizam, stvaranjem sopstvene materijalno-tehničke osnove i radikalnijim odvajanjem od kapitalističke prošlosti, biti sve više u stanju da uspostavlja njemu inherentne forme organizacije, originalne metode i puteve razvoja. To, naravno, podrazumeva i nove obrasce života, više oblike socijalističke demokratije, svestrano razvijanje ljudske ličnosti, budući da su te humanističke vrednosti eminentno obeležje socijalističkih društvenih odnosa.

²⁷ U novije vreme mogu se, istina, zapaziti drukčiji naglasci i realističnije ocene o savremenom kapitalizmu koje znače odstupanje od nekih osnovnih ideja postindustrijskog društva i teorije konvergencije. Galbrajt, na primer, u svojoj najnovijoj knjizi dolazi do zaključka da slabosti korporativnog kapitalizma nisu ni slučajne ni privremene, da su naprotiv organske prirode i duboko utemeljene u osnove sistema. Prema tome, ni postojeća kriza društveno-ekonomskih odnosa ne može biti rešena u okvirima savremenog kapitalističkog društva, već jedino promenama u pravcu socijalizma. U vezi s tim, on izlaže ideju o „novom socijalizmu“, a prvi korak ka njemu vidi u nužnosti nacionalizacije nekih najkrupnijih sredstava za proizvodnju.

J. K. Galbraith, „Economics and the Public Purpose“, Boston, 1973., str. 211—222.

Suštinski gledano, teorija konvergencije posmatra društveni razvoj jednostrano, uglavnom kao razvoj proizvodnih snaga, a bez dijalektičke povezanosti sa drugom važnom komponentom, koju čine društveni produkcionni odnosi. Tehnički progres se i u njoj pojavljuje kao autonomna snaga izdvojena iz datog društveno-istorijskog konteksta i vladajućih odnosa proizvodnje. Teorija konvergencije pokazuje otuda istu vrstu slabosti kao i dve prethodne teorije, iste metodološke nedostatke u prilazu osnovnim problemima društveno-ekonomskog razvoja. U analizi tih problema i ona ostavlja po strani bitne momente što karakterišu strukturu datog društvenog sistema, one pokretačke snage, realne klasne i druge protivurečnosti koje određenom tipu društvenih odnosa daju istorijski karakter. Uzete kao integralno učenje, sve tri teorije, usled navedenih suštinskih nedostataka, ne mogu poslužiti kao valjane metodološke osnove za utvrđivanje dugoročnih zakonitosti privrede niti u generalizaciji istorijskog razvitka društva. One pogotovo ne mogu predstavljati neku metodološku osnovu za naučnu analizu kretanja i razvoja socijalističke privrede i društva.

*
* *
*

Vraćajući se Marksovom učenju o društvenom razvoju, možemo konstatovati da je ono ostalo neprevaziđeno i da se jedino pomoću tog učenja mogu istraživati zakoni kretanja i razvoja ljudskog društva.²⁸ Marksov naučni metod analize omogućuje otkrivanje zakonitih razvojnih tendencija jednog sistema, upoznavanje suštinskih uzroka njegovog kvalitativnog menjanja i prelaženja u novi viši sistem. Marksovo objašnjenje društvenih protivurečnosti, zašto i kako one zadobijaju nepomirljivi karakter — sa kojim je vezana mogućnost i objektivna nužnost revolucionarnih promena što vode sukcesiji društvenih sistema — značilo je, u stvari, odsudan korak u naučnom razumevanju društva.

Pojam društveno-ekonomske formacije predstavlja u Marksa najvažniji instrumenat analize društvenog razvoja. Društveno-ekonomska formacija je integralni pojam koji obuhvata celokupnost društvenog života i njegovih pojava. On omogućava da se razvoj sistema ispituje od prostih do najsloženijih formi, da se utvrđuju genetske veze sa prethodnim sistemima i istovremeno predviđaju pravci razvoja sistema kao celine i pojedinih njegovih elemenata. Iz suštine društveno-ekonomske formacije proističe da strukturu i osnovu društva čine proizvodni odnosi i da nijedan društveni preobra-

²⁸ Marksova misao postaje, uostalom, sve popularnija i uticajnija u današnjem svetu. R. Veson ističe, na primer, da je marksizam najuticajnija teorija našeg stoleća i da se „nijedno drugo nereligiozno delo ne raspravlja i ne analizira toliko svestrano i široko, kao što je to slučaj sa radovima Marksa“. R. G. Wesson, „Why Marxism?“, New York, 1976, str. 4.

žaj nije, zapravo, moguć bez promene te osnove. Prema tome, sadržaj društvenog progressa najdublje, najpotpunije dolazi do izražaja u periodima smene jedne društveno-ekonomske formacije drugom. Sukcesija sistemâ izražava taj opšti genetički sadržaj društvenog progressa, jer se u njoj najsnažnije obelodanjuju prekretničke tačke ljudske istorije.

Pored razlikovanja tih strukturalnih preobražaja, koncept društveno-ekonomske formacije pruža mogućnost da se istovremeno uočavaju i oni konkretni oblici promena i evolucija koji se zbivaju u okviru jednog kvalitativno određenog tipa društvenih odnosa, da se, drugim rečima, društveni progres sagledava kao jedinstvo kvantitativnih i kvalitativnih promena, budući da se obe vrste promena ispoljavaju kao momenti društvenog progressa. Društveno-ekonomska formacija predstavlja otuda ne samo nezamenljivu osnovu za fundamentalnu periodizaciju ljudske istorije nego daje i kriterij za uočavanje i razlikovanje društvenih promena što nastaju u okviru date društvene formacije, u granicama njene kvalitativne određenosti. Ovde imamo u vidu takve promene koje, na primer, znače prelaz liberalnog kapitalizma u monopolski i ovog u državni kapitalizam, ili promene koje obeležavaju različite etape u razvoju socijalističkog društva (prelazni period, prva faza komunizma, itd.).

Valja posebno naglasiti da Marksovo učenje o društveno-ekonomskim formacijama omogućava da se naučno objasni poreklo zajedničkih elemenata koji postoje danas u sistemu kapitalizma i socijalizma, da se kritički otklone površinska tumačenja koja u tim elementima vide tendenciju približavanja dvaju sistema.

Utvrđujući genetsku vezu socijalizma sa kapitalizmom, Marks je došao do dva važna zaključka: prvo, da sam razvoj kapitalizma priprema i stvara uslove za nastajanje novog društva, da je ono »plod« koji sazreva u nedrima postojećeg sistema; i, drugo, da novo socijalističko društvo prima u nasleđe mnoge elemente i svojstva starog sistema, od kojih se oslobađa postupno u procesu svog sazrevanja. Prvi zaključak pruža mogućnost da se pravilno intepretiraju značaj, domet i karakter promena u savremenom kapitalizmu, da se u njima vidi materijalno i društveno pripremanje socijalizma u okviru kapitalizma. Drugi zaključak otkriva objektivno poreklo zajedničkih elemenata koji postoje u oba sistema na današnjem stupnju njihovog razvoja. Tim zaključcima ne protivureči, naravno, ni nužnost međusobnih uticaja i određenih prilagođavanja dvaju sistema u vreme njihove koegzistencije. Analiza tih uticaja i njihovog karaktera samo potvrđuje Marksovo shvatanje sukcesije sistemâ.

3. OSNOVNA EKONOMSKA OBELEŽJA PRELAZNOG PERIODA

Pošto su razvojne etape socijalističke privrede naša glavna tema, zadržaćemo se sada na nekim najizrazitijim ekonomskim karakteristikama prelaznog perioda, čiji su problemi, procesi i pojave

karakterisali uglavnom dosadašnju praksu razvoja socijalističkih zemalja.

Ekonomski sistem prelaznog perioda bitno karakteriše postojanje različitih tipova privrede, istovremena egzistencija kapitalističkih i pretkapitalističkih, sitnorobnih oblika privređivanja, sa prvim značajnijim začecima socijalističkih formi privrede. Osnovna tendencija razvoja išla je u pravcu pretvaranja privatne svojine u društvenu svojinu, izražavala se u procesima ograničavanja i potiskivanja kapitalističkih ostataka, što se pokazalo kao osobito težak zadatak s obzirom na nizak stepen razvoja proizvodnih snaga i nedovoljnu zrelost novih socijalističkih odnosa.

Promene u karakteru svojine, makoliko značajne, predstavljale su samo preliminarni uslov, one nisu mogle na prečac izmeniti organizacioni i tehnički nivo proizvodnje nasleđen iz kapitalizma, niti stare forme i metode privređivanja. Otuda, uspostavljanje društvenog vlasništva u zaostalim zemljama još ne znači da je izvršena i realna socijalizacija sredstava za proizvodnju. Taj novi društveni okvir vlasništva može se tek u dužem razdoblju ispunjavati socijalističkim sadržajem, novim oblicima proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Imajući u vidu postojeće forme privređivanja, karakter nasleđene podele rada, postojanje znatnih socijalnih razlika i razlika u oblicima i vrstama rada, društvena svojina još uvek izražava više formalnu nego faktičku ravnopravnost ljudi u odnosu na sredstva za proizvodnju.

Za održavanje tek izvršene socijalističke revolucije bilo je nužno dati najveću prednost materijalnoj proizvodnji i opštem podizanju ekonomskog potencijala. Pojavljujući se u nedovoljno razvijenim zemljama socijalizam se našao pred obavezom dovršavanja industrijske revolucije, tako da se sudbina socijalizma na određen način povezala sa sudbinom industrijalizacije. Zadaci koje je prelazni period imao da rešava sastojali su se u postavljanju industrijske baze, promeni agrarne strukture privrede, uvođenju elemenata industrijskog rada u poljoprivredu i stvaranju osnovne privredne i neprivredne infrastrukture. Logično gledajući, to su bili zadaci koje je trebalo da rešava kapitalizam. Prelazni period je u tom smislu bio neka vrsta supstituta kapitalizmu, rešavao je, i to vrlo uspešno, probleme koje je kapitalizam ostavio nerešenim. Bio je sredstvo pomoću koga nerazvijene zemlje koje nisu učestvovalе u industrijskoj revoluciji, ili su učestvovalе samo periferno, naknadno i u skokovima stižu da se koriste njenim ekonomskim i tehničkim rezultatima. Sa tog gledišta, prelazni period bi mogao biti označen kao razdoblje u kome se vršila transformacija »predindustrijskog« socijalizma u »industrijski« socijalizam.

Nizak nivo ekonomskog i tehničkog razvoja opredelio je ne samo trajanje prelaznog perioda nego i druge njegove specifičnosti, specifičnosti u pogledu pravaca razvoja, formi i metoda privređivanja. Otuda su njegove karakteristike u izuzetnom forsiranju proizvodnje prvog odeljka (proizvodnje radi proizvodnje), ograniča-

vanju potrošnje masa, u primeni različitih oblika ekonomske i van-ekonomske prinude. Forme i metodi privređivanja nose pri tom upadljive tragove kapitalističkog načina proizvodnje, što se ogleda ne samo u robnom karakteru privrede i tradicionalnim oblicima podela rada nego i u načinima prisvajanja viška rada i različitim državno-kapitalističkim formama privređivanja. Njihova upotreba samo je potvrda o nemogućnosti neposrednog prelaska iz kapitalizma u socijalizam kad su u pitanju nedovoljno razvijene zemlje.

Izvori i metodi ubiranja akumulacije, sa velikim pritiskom na potrošnju i osobito velikim opterećenjem poljoprivrede i sela,²⁹ podsećaju po mnogo čemu na procese prvobitne akumulacije (»prvobitna socijalistička akumulacija«), nezavisno od principijelno drugačijeg načina njene upotrebe. Prevashodna potreba za ubrzanom akumulacijom upravljala je sistem ka centralizovanom planiranju koje se na početku pokazuje kao efikasno sredstvo njenog sprovođenja. Preterana centralizacija ekonomske i političke moći bar jednim dobrim delom uslovljena je ovom osobenošću izvora i metoda formiranja akumulacije. Toj okolnosti valja takođe pripisati značajno ograničavanje ekonomskih i političkih sloboda, kao i razdvajanje upravljačkih i izvršilačkih funkcija, pri čemu su razlike u funkcijama dobijale karakter vlasti nad ljudima, karakter vladavine političko-državnog aparata u ime radničke klase.³⁰

U stručnoj literaturi nalazimo u ovom pogledu dvojaku ocenu prelaznog perioda. Po jednim autorima, prelazni period karakterišu protivurečnost i nepodudarnost između ekonomske baze i nadgradnje, ekonomski uspon je išao znatno brže nego što je napredovala društvena nadgradnja. Drugim rečima, prelazni period je zanemario onu tako značajnu dimenziju razvoja koja je vezana sa pitanjem slobode, demokratije i položaja ličnosti u socijalizmu.³¹ Po drugom shvatanju, tog nepodudaranja nema, već između ekonomske baze i nadgradnje postoji puna saglasnost. Zaostala ekonomska osnova, nasledena od nerazvijenog kapitalizma, opredeljivala je upravo zaostalost nadgradnje, nemogućnost njenih brzih preobražaja, nemogućnost da se ostvare ideali i ciljevi radi kojih su socijalističke revolucije

²⁹ Izgleda da je kineska praksa uspela da donekle izbegne ovaj preterani pritisak na poljoprivredu i uspostavi bolji balans između poljoprivrede i industrije, a samim tim i otklone oštru oskudicu prehrambenih proizvoda i poljoprivrednih sirovina. Uporedi: Mao Ce Tung, „Deset najvažnijih odnosa“, „Marksizam u svetu“, br. 3/1977, str. 344—345.

³⁰ Interesantno je na ovom mestu spomenuti mišljenje sovjetskog ekonomiste Alejeva koji u postojećim odnosima između države kao sopstvenika osnovnih sredstava za proizvodnju i radnika kao nosioca radne snage i neposrednog proizvođača materijalnih dobara, nalazi jednu od osnovnih protivurečnosti sovjetskog društva i savremenog socijalizma. Pošto se ovde susreću dva suštinski različita subjekta, položaj radnika nije lišen ostataka najamnog odnosa. — V. M. Aleev, „Proizvodstvo vnov sozdannoj stoimosti pri socializme“, Moskva, 1920, str. 60.

³¹ Roy Medvedev, „Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism“, London, 1972.

izvršene. Njeno zaostajanje je u izvesnom smislu bilo neizbežna cena koju je trebalo platiti da bi se izašlo iz zaostalosti.³² Slično gledište nalazimo i u autora koji ukazuju na teškoće da se u nedovoljno razvijenim zemljama, uporedo sa stvaranjem materijalno-tehničke baze socijalizma, grade i unapređuju novi proizvodni odnosi, te smatraju da je za ispunjenje tog zadatka potrebna posebna etapa u razvoju socijalizma, koja inače ne mora biti obavezna za svaku zemlju.³³

Čini se, ipak, da prava istina leži negde na sredini između ovih konsideracija. Protivrečnosti prelaznog perioda nesumnjivo proističu iz niskog stupnja razvoja proizvodnih snaga i nasleđa mnogih elemenata kapitalističke strukture. Međutim, ne bi se smela prenebreći ni jedna druga važna činjenica. U dosadašnjoj praksi razvoja najvećeg broja socijalističkih zemalja nisu se na zadovoljavajući način koristile postojeće i latentne mogućnosti za oslobađanje ljudskih vrednosti i potencija, za takve izmene proizvodnih odnosa koje bi neposrednog proizvođača postepeno činile subjektom društvenih kretanja i promena. Različito proticanje prelaznog perioda u pojedinim socijalističkim zemljama pokazuje da su takve mogućnosti ipak postojale, i pored svih nepovoljnih objektivnih okolnosti i teškog nasleđa prošlosti. Iskustvo je u tom pogledu pružilo pouku da se ni u ovoj specifičnoj etapi ne smeju, bez ozbiljnih društvenih rizika, odlagati procesi dubljih socijalnih preobražaja, takvih preobražaja koji bi išli dalje od početnih prevrata na polju političke vlasti i obrazovanja kolektivnih oblika vlasništva.

U opštoj oceni prelaznog perioda valja konstatovati kao osnovnu činjenicu da je on značio uspostavljanje početnih osnova novog sistema putem podružljavanja sredstava za proizvodnju i uvođenja pravednijih oblika raspodele, putem ukidanja najizrazitijih oblika eksploatacije i stvaranja jedne nove socijalno-ekonomske strukture koju karakteriše ublažavanje klasnih razlika i socijalnih nejednakosti. Socijalne razlike u velikoj meri gube crte klasnog diferenciranja. Ostvaren je, sem toga, znatno viši stepen zaposlenosti, sa mogućnošću širokog pristupa radnih slojeva stručnom i opštem obrazovanju. Proizvodne snage višestruko su ubrzale materijalni i kulturni razvitak u novim društvenim okvirima. To su, bez sumnje, krupni rezultati i značajna ostvarenja. Ali zbog snažnih ostataka prekapitalističke i kapitalističke prošlosti, društvo prelaznog perioda ima u socijalno-ekonomskom i klasnom smislu veoma nehomogen karakter, a ceo se prelazni period može obeležiti kao etapa formiranja elementarnih oblika socijalizma (»rani« socijalizam, »nezreli« socijalizam), kao etapa u kojoj se socijalizam tek nalazi u procesu nastajanja, in statu nascendi. Prelazni period je još toliko

³² R. Rossanda, „Revolucionarni intelektualci i Sovjetski Savez“, „Markizam u svetu“, br. 1—2/1977, str. 203 i sl.

³³ Vidi: „Problemi razvitia socializma. Meždunarodne disskusij marksistov“, Praga, 1971, str. 39 i sl.

blizak starom društvu da se ne bi smeo brkati sa socijalizmom kakav je Marks imao u vidu. Pravljenje principijelne razlike između prelaznog perioda i prve faze komunizma nužno je, jer bi se inače njenim negiranjem stvarala neadekvatna predstava o socijalizmu kao posebnoj etapi razvoja novog društva ka komunizmu. U takvom kvalifikovanju prelaznog perioda izgleda da postoji znatan stepen saglasnosti među ekonomistima socijalističkih zemalja.³⁴

U prelaznom periodu socijalističke zemlje ostvaruju naročito vidne rezultate na polju privrednog razvoja, smanjujući ekonomsko odstojanje prema razvijenom kapitalističkom svetu. Drugačijom društvenom motivacijom proizvodnje i njenim planskim karakterom, one su posvedočile znatna preimućstva u odnosu na kapitalistički sistem proizvodnje.³⁵ Ti ekonomski rezultati, zajedno sa ostvarenjima u socijalnoj sferi, podigli su ugled socijalizma u svetu i ojačali uticaj koji on vrši na savremeni kapitalizam, a osobito na nerazvijene zemlje koje svoj društveno-ekonomski razvitak, u ovom ili onom obliku, oslanjaju na iskustva i elemente prihvaćene iz socijalizma. I pored svog protivurečnog i neravnomernog toka, pored zabluda, grešaka i degradacija kojima su bile praćene, socijalističke revolucije našeg vremena omogućile su buđenje ljudskih masa i njihovo stupanje na savremenu scenu istorije.

Društveno-ekonomski procesi prelaznog perioda izazvali su, međutim, i veliku podeljenost u socijalističkom svetu, podeljenost teorijskih pogleda kako o konkretnim putevima socijalističke izgradnje, tako i o suštinskim vrednosnim sadržajima socijalizma. Koreni podeljenosti ne leže samo u činjenici što su različiti putevi u socijalizam vezani za nacionalne, istorijske, socijalno-ekonomske, kulturne i druge osobenosti svake zemlje. To saznanje je, bar teorijski, opšteprihvaćeno i iz njega je izveden zaključak da se socijalizam u različitim zemljama ne može graditi po nekom jedinstvenom, univerzalnom modelu. Savremeni raskol ima, u stvari, mnogo dublja izvorišta, izazvan je različitom evaluacijom same suštine socijalizma i njegovih osnovnih vrednosnih ciljeva, nastao je oko takvih suštinskih pitanja kao što su ona o slobodi i demokratiji u socijalizmu,

³⁴ Uporedi: Henryk Cholaj, „Metodologiczne kwestie analizy rozwiniętego spoleczeństwa socjalistycznego“, „Ekonomista“, br. 5, Warszawa, 1976, str. 1079; A. I. Paškov, „K. voprosu ob etapah razvitiia socialističeskogo obščestva“, b zborniku „Stanovljenje i razvitie ekonomičeskoj nauki v SSSR“, Moskva 1976, str. 15; itd. Paškov, kao i drugi sovjetski ekonomisti, smatra da je prelazni period u Sovjetskom Savezu završen već sredinom tridesetih godina, kada je socijalizam „u osnovnom“ bio uspostavljen, a da danas u Sovjetskom Savezu postoji i funkcioniše zreli, razvijeni socijalizam.

³⁵ U potvrdu te činjenice valja, između ostalog, navesti da su socijalističke zemlje Evrope u razdoblju 1950—1970. god. uvećale nacionalni dohodak prosečno oko četiri puta, dok je to povećanje u razvijenim kapitalističkim zemljama iznosilo 2,3 puta. Ostvarena stopa ekonomskog rasta bila je u prvom slučaju 6,8% a u drugom 4,2%. Šezdesetih godina ispoljena je tendencija ublažavanja razlika u stopama rasta između socijalističkih i kapitalističkih privreda, što pokazuje da je većina socijalističkih zemalja Evrope uglavnom iscrpla rezerve ekstenzivnog širenja proizvodnih faktora.

o mestu i ulozi države, o raspolaganju viškom rada i sredstvima akumulacije, o ulozi neposrednih proizvođača u društvenom i ekonomskom razvoju. Jednom rečju, oko fundamentalnih pitanja položaja ličnosti u socijalističkom društvu. Izgleda da su te teorijske kontroverze, sa njihovim dalekosežnim praktično-političkim implikacijama, u socijalističkom svetu danas mnogo jače izražene nego protivurečnosti koje srećemo između kapitalističkih zemalja. One su dovele do formiranja nekoliko modela socijalizma koji uporedo postoje i funkcionišu sa značajnim principijelnim razlikama ne samo u sistemima privređivanja nego i u teorijskim osnovama na kojima se izgrađuju socijalistički produkcionni odnosi. Jugoslovenska teorijska misao i praksa pružili su u tom smislu jednu novu progresivnu i demokratsku alternativu.

4. NOVA ETAPA RAZVOJA SOCIJALISTIČKIH PRIVREDA

Socijalističke zemlje Evrope, globalno govoreći, završile su ili završavaju prelazni period i sada se nalaze pred novom etapom razvoja tokom čijeg trajanja treba da dostignu viši stepen socijalističke zrelosti. Najveći broj njih pridružio se već srednje razvijenim zemljama. Taj viši nivo ekonomskog razvitka omogućuje im prelazak sa ekstenzivnog na intenzivni tip privrednog razvoja. Sadašnju istorijsku situaciju karakteriše, pored toga, značajna okolnost što socijalistički svet sačinjava više od jedne trećine svetskog stanovništva i što sa blizu 40% učestvuje u svetskoj industrijskoj proizvodnji. Socijalističke zemlje raspolažu takođe relativno razvijenom naučnoistraživačkom bazom i kadrovskim potencijalom uopšte. Svim tim momentima temeljno je narušen kapitalistički monopol u oblasti nauke, tehnike, proizvodnje.

Savremeni razvoj je pokrenuo široki proces socijalnih preobrazaja svuda u svetu. Elementi socijalizma jačaju u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama, zahvaljujući sazrevanju unutrašnjih protivurečnosti kapitalizma i širini borbe radničke klase. Socijalistički elementi se javljaju i jačaju i u nerazvijenim zemljama sa ogromnom teritorijom i mnogobrojnim stanovništvom. Njihova upućenost na traženje socijalističkih solucija proističe iz činjenice što im kapitalistička alternativa ne pruža nikakve realne izgleda za brz i skokovit razvitak. Snage socijalizma, prema tome, znatno prevazilaze okvire postojećih socijalističkih zemalja. Ta okolnost predstavlja novo veliko preimućstvo koje bitno menja karakter kapitalističkog okruženja socijalizma.

Stupanje socijalističkih zemalja u novu etapu razvoja podudara se sa produblivanjem opšte krize kapitalizma. Njeni koreni leže u sve oštrijoj protivurečnosti između ogromno naraslih društvenih proizvodnih snaga i na profitu zasnovanom cilju proizvodnje.³⁶ Iz te

³⁶ To je najpresudniji razlog što se velike potencijalne mogućnosti savremenog tehničkog progressa samo nepotpuno iskorištavaju pri kapitalističkim odnosima proizvodnje, a osobito mogućnosti kompleksne automatizacije

fundamentalne protivurečnosti proističu svi današnji pojavni oblici kriza: ekološka kriza, kriza sirovina i energije, kriza nezaposlenosti, usporenog privrednog rasta, itd. Nov odlučujući faktor krize jeste i osetno suženo polje za ekonomsko manevrisanje kapitalizma, sve manja mogućnost njegova da terete krize prebacuje na radničku klasu, a takođe i na nerazvijene i druge zemlje van kapitalističkog sveta. Prirodno, te nove okolnosti na osoben način zaoštravaju kapitalističke protivurečnosti, tako da kriza sedamdesetih godina nije samo kratak prekid ciklusa, već izgleda da predstavlja početak dosta dugog razdoblja depresije koja ipak potpuno ne sprečava globalni uspon ekonomije. U današnjoj krizi važnu ulogu igra i činjenica što se svetska privreda koja stoji pod dominacijom kapitalističkih ekonomskih zakonitosti, ne može trajno i racionalno organizovati na principima profita, niti tako organizovana služiti ciljevima sveopšteg ekonomskog i društvenog progresa. Ta se činjenica reflektuje u savremenoj akutnoj krizi svetskog ekonomskog poretka.

Zaoštravanje opšte krize kapitalizma nalazi u novije vreme svoj specifični odjek u promeni shvatanja građanskih ekonomista o pitanjima tehnološkog rasta i privrednog razvoja uopšte. Tehnološki optimizam pedesetih i šezdesetih godina sada najednom ustupa mesto tehnološkom pesimizmu iz koga se rađaju teorije o neizbežnosti obustavljanja privrednog rasta, o takozvanom nultom rastu.³⁷ U toj promeni gledanja nalazimo, zapravo, implicitno priznanje da su društveni progres i razvoj ljudskih potreba sve manje spojivi sa proizvodnjom profita, pri kojoj novi izvori ljudske moći u obliku savremenog tehničkog progresa postaju preteći i za prirodu i za čoveka. Istovremeno, to je sindrom krize savremene građanske ekonomske misli koja nije u stanju da ponudi prava rešenja za akutne i dugoročne probleme svetske tržišne ekonomije. Na to krizno stanje određeno ukazuju i mnogi dalekovidiji građanski ekonomisti, a osobito oni kojima je bliska Marksova ekonomska misao.³⁸

Za sledeću etapu razvoja osobito je važna okolnost što će ona proticati u uslovima savremene naučno-tehničke revolucije koja svojim univerzalnim karakterom potpuno menja tradicionalne os-

proizvodnih procesa. Pri bržem uvođenju automatizacije koja snažno smanjuje potražnju za radom, kapitalizam ne može izbeći nezaposlenost kao hroničnu pojavu čak ni u kratkim periodima ekonomskog buma. Privredni rast usled toga zaostaje za mogućnostima koje nudi moderni razvoj tehnike. — Uporedi: V. Guzina, „Kapital i osnovne društveno-ekonomske promene u savremenom svetu“, „Međunarodni radnički pokret“, br. 3/1967, str. 34—37.

³⁷ Vidi, između ostalog, J. W. Forrester, „World Dynamics“, Cambridge, Mass., 1971; D. H. Meadows, D. L. Meadows etc., „The Limits to Growth“, New York, 1972; A. Sauvy, „Croissance Zéro?“, Paris, 1973, itd.

³⁸ Primerice navodimo sledeće autore: J. Robinson, „The Second Crisis in Economics“, „The American Economic Review“, May, 1972; J. Hicks, „Crisis in Keynesian Economics“, Oxford, 1974; R. A. Gordon, „Rigor and Relevance in a Changing Institutional Setting“, „The American Economic Review“, March, 1970. Džozan Robinson to krizno stanje pripisuje, između ostalog, i činjenici što građanski akademski teoretičari ignorišu ili uporno odbijaju da uzmu u obzir ona ključna pitanja i probleme koje je Marks postavio.

nove života i najsnažnije utiče na sve oblasti ljudske aktivnosti. Izvanredno ubrzanje naučno-tehničkog progressa proizilazi u naše vreme iz tesne povezanosti i integralnosti savremene nauke, iz brzog prenošenja rezultata jednih naučnih disciplina u oblast drugih, što objašnjava lančani karakter i lančano delovanje današnjih naučnih otkrića.³⁹ Na osnovama savremene nauke javlja se principijelno drugačiji tip tehnike čiju srž čini automatizacija, sa kojom se otvara nova era u pogledu mogućnosti podizanja i rasta proizvodnih snaga rada. Ona omogućuje povlačenje čoveka iz neposrednog proizvodnog procesa i prenošenje težišta njegove delatnosti u oblast pripreme proizvodnje, u oblast eksperimenta i naučne kombinatorike. Zbiva se ono što je Marks predviđao: da se naukom, kao neposrednom proizvodnom snagom društva, proizvodni proces pretvara iz prostog procesa rada u naučni proces.⁴⁰

Taj novi tip tehnike stvara realne mogućnosti uspostavljanja one sopstvene materijalno-tehničke baze na kojoj je moguć progressivni razvoj socijalizma. U vezi s tim, sve više sazrevaju saznanja da savremeni revolucionarni prevrati u nauci i tehnici prevazilaze granice kapitalističkog sistema proizvodnje i da su svojom unutrašnjom logikom vezani za pripremanje i rađanje komunističkog društva; da je, po rečima Bernala, »vek nauke i računске tehnike nesumnjivo socijalistički«.⁴¹ Tehnički progres, naravno, ne teče potpuno autonomno, niti je nezavisan od društvenih snaga. Njegova dejstva i učinci vezani su, pre svega, sa karakterom i razmerama društvenih promena, uslovljeni su dubokim preobražajem ekonomskih i društvenih odnosa. Jedino tako može biti pravilno shvaćena Marksova misao da se, »povezano sa revolucijom u proizvodnim snagama koja se javlja kao tehnološka revolucija, ostvaruje takođe i revolucija u proizvodnim odnosima«. Otuda, kriterij vrednovanja tehničkog progressa može biti izražavan samo merom njegovog doprinosa blagostanju čoveka, merom u kojoj širi polje izbora i slobode ljudske ličnosti i koliko su njegovi rezultati, najzad, podvrgnuti stvarnoj kontroli čoveka.

Očigledno je, na osnovu svega što je rečeno, da sledeća etapa razvoja otvara pred socijalističke zemlje čitavu gamu novih problema i da u tom smislu predstavlja pravi istorijski izazov. Ona označava izlazak iz faze prvobitne industrijalizacije, kada se razvoj temeljio na akumulaciji kapitala i elementima kvantitativnog rasta, kada je imao jednodimenzionalni karakter, usmeren na ekstenzivno širenje granica proizvodnje putem količinskog uvećanja proizvod-

³⁹ Osnovu savremenog naučno-tehničkog progressa predstavlja prevrat u prirodnim naukama, osobito u naučnom kompleksu koji čine atomska fizika, kvantna mehanika i elektronika, molekularna biologija. Tom kompleksu nauka valja pridodati kibernetiku, opštu teoriju sistema, kao i razvoj novih matematskih disciplina.

⁴⁰ K. Marx, „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie“, Berlin, 1953, str. 587—588.

⁴¹ J. D. Bernal, „Science of Science“, London, 1966, str. 306.

nih resursa, investicija, radne snage i izvora sirovina. Sada se izvori rasta premeštaju u nova područja koja daju drukčije dimenzije i kvalitativno druga svojstva ekonomskom razvoju. Ta situacija vodi pojavi novih i promeni načina delovanja nekih ranije važećih zakonitosti. Ona postavlja krupne zahteve u pogledu sredstava i metoda upravljanja privrednim razvojem, iziskuje dalekosežnije promene u čitavoj sferi funkcionisanja privrede. Nameće potrebu novih oblika ekonomisanja ljudskih sposobnosti i drugih izvora ekonomskog rasta koji će socijalističkoj privredi obezbeđivati viši stepen racionalnosti svih ekonomskih procesa. Respektujući ograničenost prostora, naša namera je da ovom prilikom ukažemo samo na neke od tih problema i samo na neke od njihovih ekonomskih aspekata.

1. Osvrnućemo se, najpre, na opšta pitanja delovanja ekonomskih zakona u sledećoj etapi. Svaka nova razvojna etapa socijalističke privrede poseduje svoje specifične zakonitosti, kao što i pojedine faze razvoja kapitalizma karakterišu, pored opštih, i specifični samo njima svojstveni ekonomski zakoni. Dinamičnost i istorijski karakter ekonomskih zakona opredeljeni su razvojem proizvodnih snaga društva i njegovih proizvodnih odnosa, a ekonomski zakoni u svojoj suštini izražavaju određene pravilnosti koje se javljaju u tom stalnom dijalektičkom kretanju. Dinamičnost ekonomskih zakona ispoljava se tako što se po meri menjanja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa menjaju i ti zakoni: nastaju nove a gube svoje važenje neke ranije zakonitosti ili se, pak, modifikuje njihovo dejstvo ukoliko prelaze vremenske okvire pojedinih razvojnih etapa.

Sledeća etapa razlikovaće se od prelaznog perioda mnogim specifičnim svojstvima, a naročito znatno višom strukturom proizvodnih snaga, kvalitativno drukčijom strukturom elemenata i njihovih veza u ekonomskom sistemu, što će povlačiti za sobom i izmenu čitavog skupa materijalnih proporcija društvene reprodukcije. Takve izmene neizbežno deluju i na društveno-ekonomske odnose i pojedine zakonitosti koje regulišu društvenu reprodukciju. Istovremeno, razvijanje proizvodnih odnosa menjaće od svoje strane društvene uslove proizvodnje, mesto i ulogu pojedinih ekonomskih subjekata, a te izmene društvenih uslova reflektovaće se onda u nastajanju novih zakonitosti ili u promeni oblika i načina delovanja onih ekonomskih zakona čija važnost ostaje na snazi. Posebnu pažnju pri tom privlače zakonitosti iz sfere robno-novčanih odnosa i, naročito, zakon vrednosti, gde se postavljaju osetljiva pitanja obima, oblika i dometa njihovog važenja, kao i formi i metoda njihove praktične primene. Pred ekonomskom teorijom stajace, dakle, velika obaveza da pruža odgovore na niz pitanja koja se tiču dejstva i efekata ekonomskih zakona nove etape razvoja, da bi se shvatile dimenzije, oblici i nove relacije što ih dobija kretanje privrede povezano sa naučno-tehničkom revolucijom.⁴²

⁴² Pošto se socijalističke zemlje međusobno razlikuju ne samo osobe-nošću kulturno-istorijskog ambijenta nego i specifikom svojih proizvodnih

2. Naredna etapa razvoja zahtevaće, sem toga, formiranje novih pogleda na uslove, faktore i izvore ekonomskog rasta, promene u samom modelu privrednog razvoja. Pri ekstenzivnom tipu proširene reprodukcije koji je vodio uvećanju koeficijenta kapitala, bila je neizbežna tendencija ka ubrzanoj akumulaciji i kvantitativnom uvećanju investicija u neposrednu materijalnu proizvodnju. U logici je intenzivnog razvoja smanjivanje relativnih utrošaka kapitala, što omogućuje da se iz neposredne materijalne proizvodnje oslobodi dobar deo sredstava i pomeri u oblast obrazovanja, nauke i drugih delatnosti koje služe razvitku čoveka, rastu njegovih sposobnosti. Ulaganja u ljudski faktor, u razvijanje čovekovih sposobnosti, dobijaju samim tim primarni značaj, ona će sve više određivati tempo, pravce i strukturu privrednog razvoja. Nasuprot dominantnoj ulozi akumulacije, vodeće mesto pripašće faktorima sa područja nauke, tehnike, naučne organizacije proizvodnje, faktorima znanja i stručnih kvalifikacija. Teorija privrednog razvoja dobija tom činjenicom novo, dublje značenje koje radikalno menja njena ranija polazišta i pretpostavke. Razvijanje čovekovih stvaralačkih snaga postaje sada najvažniji uslov ekonomskog rasta. Te nove okolnosti pretpostavljaju temeljnu izmenu tradicionalnih prioriteta i njihovo prilagođavanje jednoj novoj, višoj i višedimenzionalnoj dinamici proizvodnih snaga.

U pojedinim socijalističkim zemljama s razlogom se pokreću pitanja i izražava bojazan da u predstojećem periodu mogu izostati očekivani ekonomski efekti ukoliko ne budu dovoljno respektovani i na vreme uvaženi ovi novi izmenjeni uslovi. Reč je o iscrpljivanju efekata koje su dosad pružali ekstenzivni faktori privrednog rasta, te o nužnosti traženja novih izvora što se nalaze u procesima široke intenzifikacije proizvodnje, u svestranom podizanju efekata ukupnih proizvodnih snaga, u povećanom uticaju društvene nadgradnje na rast proizvodne efektivnosti socijalističke privrede.

3. Sa novom etapom razvoja otvaraju se naročito krupni problemi u domenu upravljanja privredom, a prvenstveno se odnose na mehanizme, forme i metode njenog funkcionisanja. Mehanizmi upravljanja i impulsi razvoja iz perioda ekstenzivne industrijalizacije nisu i ne mogu biti adekvatni novim uslovima, novim pravcima kretanja proizvodnih snaga. Oni, naprotiv, pretpostavljaju temeljnu readaptaciju sistema upravljanja, njegovo oslanjanje na kompleksniju razradu ekonomskih i drugih podsticaja, na ekonomske mehanizme koji osiguravaju veću mobilnost i veću ekonomsku inicijativu na svim nivoima. Potrebni su, dakle, takvi pokretni elementi koji će

odnosa, nužno je da, pored opštih zakona koji vrede za sve socijalističke sisteme, postoji i niz pojedinačnih specifičnih zakona koji izražavaju tu osobenost odnosa između ekonomske baze i istorijske nadgradnje. Tim momentima ekonomska teorija bila bi dužna da posveti naročitu pažnju. — Uporedi: I. Maksimović, „Dinamički zakoni“, u kolektivnom radu: „Politička ekonomija“ (glavni redaktor S. Jurin), Beograd, 1976, str. 30.

sistem modifikovati i prilagođavati stalnim tokovima strukturalnih promena. Razvoj koji ide u susret novoj naučno-tehničkoj revoluciji ne može se vršiti nekim tehnokratskim putem, niti jačanjem neposrednih, direktivnih načina upravljanja.⁴³ Za osiguranje fleksibilnosti i osetljivosti sistema na promene odsudan značaj ima supstitucija starih administrativnih instrumenata novim ekonomskim povratnim spregama, koje dosad nisu postojale ili su bile nedovoljno razvijene, a koje bi, sa gledišta upravljanja celom privredom, značile usklađivanje globalnog društvenog planiranja sa principima samoupravljanja i samoregulisanja, sa nužnom relativnom autonomijom ekonomskih subjekata.

Ovi kvalitativno drugačiji zahtevi koji se postavljaju ekonomskom sistemu pokreću, prirodno, čitav niz suštinskih pitanja, kao što su: mesto države kao ekonomskog subjekta, karakter planiranja, mesto i uloga tržišta u socijalističkoj privredi, odnosi plana i tržišta, problem cena i njihove parametarske funkcije u izboru ekonomskih alternativa, kriteriji prisvajanja i načini merenja rezultata na osnovu kojih se vrši individualno prisvajanje itd. Određeni problemi proističu i iz činjenice što se maksimizacija ekonomskih efekata ne podudara sa maksimizacijom proizvodnje za neposredno zadovoljavanje individualnih i društvenih potreba. Ta se protivurečnost ispoljava ne samo u ekonomskoj sferi nego i u drugim područjima društvenog života, a za njeno društveno relativiziranje ni teorija ni praksa razvoja nisu našli zadovoljavajuće rešenje. Čitava skupina ovih otvorenih ili nedovoljno definisanih pitanja najtešnje je vezana sa problemom vrednosne skale socijalističkog društva, a odgovori na njih ne mogu se tražiti nezavisno od supstancijalnih vrednosti socijalizma.

4. Nov pristup iziskuje i pitanje principa, formi i metoda merenja ekonomske racionalnosti sistema. Dosad su ti parametri bili uglavnom ograničeni na oblast materijalne proizvodnje, na proizvodne troške kapitala i živog rada. U izmenjenoj situaciji, kada elementi nauke, tehnike i viših oblika organizacije ekonomskog života postaju tako značajni izvori društvenog bogatstva i omogućuju ekspanziju proizvodnje daleko iznad granica rasta kapitala i proizvodnog angažovanja rada, javlja se neizbežna potreba za novim principima i novim kriterijima merenja ekonomske racionalnosti. Radi se o takvim kriterijima koji će voditi minimizaciji ukupnih troškova društvenog rada i o primeni tih kriterija u svim područjima ljudske aktivnosti, kako bi se osigurala maksimizacija rasta globalne, integralne društvene produktivnosti rada. Princip ekonomije vremena, koji je dosad bio samo delimično primenjivan, valjalo bi proširiti na čitavo društvo, na sve sastavne delove rada, na ekonomiku ukupnog društvenog rada. Ta nova metrika ekonomije vremena morala bi činiti jednu od osnova celog sistema ekonomskih poluga i instrume-

⁴³ R. Rihta i saradnici, „Civilizacija na raskršću“, Beograd, 1972, str. 94—95.

nata upravljanja. Uloga ovih instrumenata bila bi u tome da omogućе adekvatno društveno vrednovanje svih utrošaka rada i podstiću njihovu maksimalnu ekonomiju koja bi istovremeno značila optimalno društveno kombinovanje različitih utrošaka rada. S tim u vezi postaje nužno i uklanjanje one tradicionalne podele koja veštački razdvaja proizvodne i neproizvodne sektore, pošto se moderne proizvodne snage stvaraju u ukupnosti društvenog života, u svim sferama organizovane ljudske aktivnosti.

5. Pažnju ekonomske teorije morali bi, najzad, da privuku problemi vezani sa strukturom i karakterom ekonomskih i drugih podsticaja u socijalističkoj privredi. Dosadašnju praksu karakteriše u tom pogledu određena kombinacija materijalnih i moralnih stimulansa, uz jasnu prevagu materijalnog interesa. Pri tome, obe vrste stimulansa imaju spoljni, prinudni, oposredovani karakter. Ne proističu iz ljudskih potreba i unutrašnjih ljudskih motiva, ne omogućuju, prema tome, direktno spajanje čoveka sa njegovom delatnošću. Nije danas sporna nužnost njihovog postojanja i istovremenog delovanja, niti se radi o supstituciji jednih stimulansa drugim, a najmanje o jednostranom potiskivanju materijalnih stimula moralnim. Nije takođe sporno ni to da će ekonomski mehanizmi socijalizma još dugo zadržati ovaj spoljni prinudni karakter.

Međutim, na višem stupnju razvoja, sa većom zrelošću socijalističkih odnosa, valjalo bi očekivati postepeno prevladavanje takvog stanja stvari. Otuda se već sada nameće potreba razmišljanja i teorijske razrade jedne nove strukture interesa, novog dinamičnog motivacijskog sistema koji će biti imanentan višoj etapi razvoja socijalističke privrede. U tom smislu vredne su pažnje one teorijske indikacije koje ističu ideju o postupnom ukidanju sadašnje razdvojenosti materijalnog i moralnog interesa, o njihovom postepenom pretvaranju iz spoljnih impulsa u unutrašnju potrebu čoveka. Taj preobražaj se može ostvarivati u meri u kojoj će razvitak čoveka kao svrhe, njegovo stvaralačko samopotvrđivanje, postajati dominantan motiv i osnovna pokretačka snaga sistema. Sledećoj etapi razvoja pada u deo da odgovarajućim razvojem proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa priprema materijalne i društvene uslove za ostvarivanje tog kvalitativnog skoka.

6. Budući razvoj ne može zaobići jedno od centralnih pitanja socijalističkog preobražaja koje je prisno povezano sa izgrađivanjem novog sistema društvenih potreba i novih obrazaca potrošnje, kao važne osnove u oblikovanju načina i kvaliteta života ljudi u socijalizmu. Socijalistička alternativa u ovom domenu morala bi biti u afirmaciji drukčijih ciljeva, vrednosti i prioriteta, drukčijih težnji ljudi, nasuprot potrošačkom društvu i kapitalističkoj robnoj proizvodnji, koji podstiču potrošnju radi potrošnje, a ne radi zadovoljavanja istinskih potreba čovekovih. Takva ciljna funkcija kapitalističke proizvodnje vodi ne samo rasipničkoj upotrebi izvora i ra-

sipničkoj potrošnji, potrošnji kao simbolu društvenog statusa, nego vezuje čoveka za fetiški karakter roba i stvari, proširuje njihovu vlast nad čovekom i svodi ljudsku jedinku na pukog potrošača raznovrsnih dobara i usluga.

Na socijalističkom društvu leži, zapravo, obaveza razvijanja novih ciljeva proizvodnje i njihovog ljudskog osmišljavanja, kako bi proizvodnja bila primerena pravim ljudskim vrednostima i potrebama, i osiguravala optimalnu reprodukciju materijalnog i duhovnog života čoveka. U vezi s tim, deviza »stići i prestići« najrazvijenije kapitalističke zemlje nosi u sebi određenu opasnost takve takmičarske koegzistencije koja bi mogla da znači obnavljanje vrednosti i težnji za koje građanski oblici života služe kao uzor. A socijalizam je baš u toj oblasti pozvan da pruži nove originalne obrasce, promovisanjem i novih potreba i drukčijih odnosa i više racionalnosti u njihovom zadovoljavanju, a što bi u konačnoj liniji imalo da vodi intenziviranju života, oplemenjivanju i univerzalizaciji ljudskih potreba. Oslobođanje čoveka od vladavine roba i fetišizacije stvari valja smatrati preduslovom njegove slobode uopšte.

Naveli smo samo neke od ekonomskih problema sa kojima će se suočavati socijalističke privrede u neposrednoj budućnosti. Njihov registar je, razumljivo, mnogo širi i složeniji. Činjenica da će nova etapa razvoja proticati u uslovima savremene naučno-tehničke revolucije otvara osobito važan i osetljiv krug problema sa područja društvenih proizvodnih odnosa. Puno iskorišćavanje rezultata naučno-tehničke revolucije pretpostavlja najdublje promene u toj društvenoj sferi, da bi se stalnim menjanjem proizvodnih odnosa stvarali dovoljno široki prostori razvoju proizvodnih snaga društva, da bi se realizovala nova viša struktura proizvodnih snaga kakva odgovara socijalizmu. A to znači, da ni naučno-tehnička revolucija ne bi mogla uspešno da teče ako istovremeno ne bude shvaćena i kao socijalna revolucija. Ona se niukom slučaju ne može svesti samo na tehnički i tehnološki prevrat, pošto ovaj ima za pretpostavku i prevrate u društvenim odnosima. Bez te koincidencije jedva bi se mogao zamisliti neki istinski progres društva.

Promene naročito moraju biti duboke u položaju čoveka, budući da njegov svestrani razvitak postaje glavni faktor proizvodnje društvenog bogatstva, odsudan uslov da se naučno-tehnička revolucija ostvari, da se u punoj meri iskorišćavaju njeni rezultati. Promene u položaju čoveka imaju više svojih aspekata. One, na jednoj strani, podrazumevaju razvoj ljudske ličnosti kao najvažnije proizvodne snage, i u tom smislu znače unapređivanje ljudskih resursa. Taj je razvoj vezan sa promenom samog karaktera rada, sa ukidanjem onih uslova i oblika podele rada koji onemogućavaju čoveka da do kraja razvija svoje stvaralačke snage i sposobnosti. Vezan je, dakle, za postepeno prevazilaženje rada kao spoljne nužnosti i njegovu pretvaranje u životnu potrebu čoveka, u posebnu ljudsku i

društvenu vrednost.⁴⁴ Samo drugu stranu te pojave čini nužnost da društvena reprodukcija celinom svojom bude upravljena na zadovoljavanje autentičnih potreba ljudi.

Razvoj ljudske ličnosti ima, međutim, i svoju drugu stranu, koja se ne svodi na čoveka u njegovom svojstvu najvažnije komponente proizvodnih snaga. Razvitak čoveka kao slobodnog, univerzalnog bića predstavlja društveno dobro po sebi i najvišu humanističku vrednost socijalizma. Marksova kritika kapitalizma i njegova vizija novog socijalističkog društva involvirala je, pre svega, suštinski prevrat u položaju čoveka, uzdizanje njegovo na rang najvišeg dobra — summum bonum, na stepen vrhovnog merila svih vrednosti.⁴⁵ Podrazumevala je ukidanje svih oblika otuđenja i otuđenosti, ne samo u ekonomskoj nego i u drugim sferama ljudskog života, rušenje uslova u kojima je čovek poniženo i ugnjeteno biće.⁴⁶ Čitav vrednosni sistem socijalizma proističe i temelji se na ovom marksističkom konceptu ljudske ličnosti.⁴⁷ Merom onoga što se u toj oblasti oslobađanja čoveka bude postizalo, valjalo bi prvenstveno ocenjivati stvarni stepen razvoja i dostignuti nivo zrelosti socijalizma.

Nova etapa razvoja na području društvenih promena polaže svoju najteži ispit. Višu ekonomsku racionalnost socijalizam će moći da ostvari samo onda ako privredni razvoj bude praćen progresivnim društvenim promenama i stalno prožiman vrednosnim ciljevima socijalizma. Ekonomski kriterij i ceo ekonomski mehanizam morali bi se trajno usklađivati i na određen način izvoditi iz socijalističkog sistema vrednosti, kako bi neposrednije vodili realizaciji onoga što čini najdublju suštinu socijalizma. Razvojni procesi privrede, društva i ljudske jedinice predstavljaju upravo takvo dijalektičko jedinstvo u kome bi zapostavljanje bilo kojeg od njih ugrožavalo ostvarenje celine ciljeva. U toj oblasti socijalizam i socijalistička privreda nalaze pravu šansu da se određenije odvoje od starog društva i ostvare najizrazitiju suprematiju nad svetom kapitalizma. Novu etapu razvoja treba otuda shvatiti kao veoma složen dugoročan proces koji će imati i svoju dugu vremensku komponentu. Po veličini zadatka i dubini društvenih preobražaja ona, u stvari, predstavlja razvojni program celog jednog pokolenja. Od njenog ishoda i njenih rezultata zavisice koliko će se socijalizam realno približiti Marksovoj viziji novog društva kao ljudske zajednice slobodnih udruženih proizvođača.

Pokušali smo u sumarnom obliku da ukažemo na obilje problema koji će u narednoj etapi razvoja stajati pred socijalističkim

⁴⁴ K. Marx, „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie“, str. 231.

⁴⁵ Vidi o tome osobito: K. Marx—F. Engels, „Rani rodovi“, Zagreb, 1953.

⁴⁶ Ibid., str. 81.

⁴⁷ Kakav su značaj Marks i Engels pridavali problemu slobode ličnosti, vidi se iz njihove uopštene, globalne interpretacije socijalističkog preobražaja kao revolucije u kojoj će od starog društva biti sačuvana samo ideja slobode i jednakosti ljudi. — K. Marks—F. Engels, „Nemačka ideologija“, Beograd, 1964.

privredama. U vezi s tim, čini nam se umesnim da postavimo i pitanje o mogućnosti izgradnje jedne opšte ekonomske teorije socijalizma, imajući u vidu da nam danas nedostaje teorijska analiza socijalističke privrede po ugledu na onu koju je Marks dao o kapitalizmu. Zrelost socijalističkih privreda, bar kad su u pitanju socijalističke zemlje Evrope, nije, izgleda, manja nego što je bila kapitalizma u Marksovo vreme. Marksu nije smetala okolnost što kapitalizam nije bio ne samo jedini nego ni preovlađujući način proizvodnje u svetu, što je obuhvatao tek nešto više od jedne desetine svetskog stanovništva i teritorije. Na postavljeno pitanje nije ipak lako dati određen odgovor. Današnje razlike u teorijskim pristupima veoma su naglašene, a iz njih nastaju, takođe, principijelne razlike u pogledu prakse, puteva i metoda razvoja socijalističke privrede. Teškoće se javljaju i usled toga što se pojedinačnim nacionalnim iskustvima teži da pripiše univerzalni, opštevažeći značaj i što se, s druge strane, postojeće razlike nastoje apsolutizovati u njihovoj ideološkoj interpretaciji.

Međutim, samo postavljanje tog pitanja implicira na određen način i mogućnost davanja pozitivnog odgovora, naravno pod određenim uslovima i pretpostavkama. Jednu od najbitnijih pretpostavki vidimo u vraćanju Marksovim izvornim pogledima na socijalizam, u revitalizaciji onih vrednosnih ciljeva koji imaju karakter invarijansi, a koje je Marks vezivao za pojam i suštinu socijalizma. Te Marksove premise socijalizma mogle bi predstavljati glavni vezivni element sposoban da relativizira postojeće teorijske razlike oko osnovnih problema socijalizma i socijalističke privrede. U tom smislu, teorijski i metodološki gledano, Marksova misao treba da čini polaznu tačku, onu solidnu naučnu osnovu od koje valja polaziti i graditi novo. Drugi važan postulat bio bi u tome da stvaranje ekonomske teorije bude temeljeno na celokupnom svetskom iskustvu socijalističke izgradnje, uzimajući u obzir i pretpostavke o budućem nastajanju socijalizma u razvijenim kapitalističkim zemljama gde marksistička misao na svojevrsan način uobličava neke osnovne principe socijalizma. Faktička građa za novo društvo formira se danas na svim stranama sveta, a njena stvaralačka razrada pretpostavlja oslobađanje od teologizacije i sholastičkog tumačenja stalno promenljive stvarnosti. Nova etapa razvoja pružaće, sem toga, bogatiji istorijski materijal za teorijska uopštavanja, sa većom zrelošću, a to znači i većom homogenošću, socijalističkih odnosa proizvodnje, što će onda olakšavati jedinstveniju teorijsku interpretaciju ekonomskih fenomena društva.

Ovde imamo u vidu postavljanje temelja ekonomske teorije, određeno uopštavanje suštinskih karakteristika ekonomske stvarnosti socijalizma i utvrđivanje opštih zakonitosti kretanja i razvoja socijalističke privrede. Postavljanje, dakle, jedne globalne metodološke i konceptualne osnove koja bi omogućavala dublja i svestranija istraživanja ekonomskih pojava socijalizma. Naravno, ni te op-

šte zakonitosti ne bi valjalo apsolutizovati, one bi takođe morale imati svoje specifične nacionalne oblike ispoljavanja. U prirodi svakog teorijskog koncepta leži, uostalom, nužnost da njegova istorijska realizacija uvek, u određenoj meri, odstupa od samog koncepta. Mnogoobrazne forme razvoja kapitalističke i socijalističke privrede to na nesumnjiv način potvrđuju. Otuda, ni ekonomska teorija socijalizma ne bi se smela shvatiti kao pružanje nekog univerzalnog neposredno primenljivog modela izgradnje socijalističke privrede, kao normativna teorija koja daje gotova pravila za prosuđivanje same prakse. Svaka jednostranost u razvoju, s obzirom na različite uslove, tradicije i istorijsku bazu, značila bi nasilje nad ljudskom istorijom. U zavisnosti od tih uslova, javljaju se i javljaće se neizbežno različite konkretne forme socijalističke privrede koje će se preplitati i uzajamno uticati jedna na drugu. Putevi u socijalizam biće u budućnosti još raznovrsniji, imajući u vidu njegovo ostvarenje u visokoindustrijalizovanim kapitalističkim zemljama, a osobito njegovu pojavu u prostranim nedovoljno razvijenim delovima sveta. To će samo činiti bogatijom i raznovrsnijom riznicu teorijske misli socijalizma.

Prof. Dr. NIKOLA ČOBELJIĆ

Corresponding member of Serbian Academy of Sciences and Arts

MARX'S VIEW OF DEVELOPMENT STAGES UNDER SOCIALISM AND THE CONTEMPORARY EXPERIENCE

Summary

The author deals first with Marx's teaching of socio-economic formations and their temporary character as well as with the inevitable historical succession of social systems. Then he presents Marx's global vision of the new Communist society, the vision of its two big phases, which differ in the development level of forces of production, the position and the structure of relations of production, the degree of liberty and the development of the human being.

It is a matter of common knowledge that flows of social development have differed in their direction and forms from those thought of as probable by the classics of Marxism. The development of socialism did not start in the most developed capitalist countries, but in the less developed ones. Marx's teaching of the succession of social systems and the objective development law of the society towards socialism have been thus confirmed in the practice, even though the historical flow of events and the sequence in which socialism developed in various countries were different. This circumstance calls for the modification of views of development stages in the new society. Alongside the two phases we have to differentiate a rather

long transitory period from capitalism to socialism, lasting during the whole development period of socialist countries up to the present day. This period deviates in many of its processes and events from what Marx implied by socialism as the first stage of the Communist society.

The author considers likewise contemporary bourgeois concepts of the social development, trying to offer a different interpretation of contemporary history and to present the socio-economic reality as a deviation from Marx's scientific anticipations. These considerations include the theory of stages in economic development, the doctrine of the post-industrial society and the convergence theory. After having referred critically to each of the above mentioned theories, the author comes to conclude that they have the same type of defects, the same methodological shortcomings in the approach to the main problems of the socio-economic development. The above mentioned theories are restricted for the main part to technological aspects in the analysis of these problems, to the isolated consideration of the development of forces of production, while they leave aside the role of class and other contradictions, which determine a certain type of social relations. This is why it is not difficult to recognize in these theories the outstanding elements of positivism and technological determinism, which turn up here in a modernized variant.

The main topic of the paper are development stages under socialism and in the socialist economy. This is why the author refers in general outlines to the transitory period, its socio-economic specificities and its historical place as well as to the latest development stage faced by most socialist countries of Europe, to problems and challenges they encounter.

The economic system of the transitory period has been characterized as the hybrid of different types of the economy, in which alongside socialist there exist also important remnants of capitalist and pre-capitalist forms of the economy. The transitory period put an end to the industrial revolution in the economic field, i.e. it solved problems which have not been solved by capitalism so that it was a sort of substitute for capitalism. The economy bears therefore the conspicuous imprint of the capitalist mode of production. The society has a very heterogeneous character in the transitory period because of the remarkable remnants of the pre-capitalist and capitalist past, while the whole transitory period can be labelled as stage at which elementary forms of socialism were established („early socialism“, „immature socialism“), as stage at which socialism is coming into existence yet. The transitory period is still so close to the old society that it must not be mixed up with the socialism Marx had in mind.

Broadly speaking, the socialist countries of Europe passed or are about to pass through the transitory period and they face now a new development stage during whose duration they must reach a higher degree of socialist maturity. The level of forces of production that has been reached enables them to pass from the extensive to the intensive type of economic development. The entrance of socialist countries into the new stage coincides with the deepening of the general crisis of capitalism. What is even more important is the circumstance that this stage will coincide with the contemporary

scientific and technical revolution, which enables the upbuilding of the material and technical groundwork underlying the progressive development of socialism.

Socialist countries have to face an array of new problems at the next stage. They include the discovery of specific economic laws immanent in this stage of development, particularly laws belonging to the sphere of commodity and monetary relations. There turn up delicate questions involved in the form and scope of their validity as well as methods for their practical utilization. The economic theory will have to give answers to complex problems which have to do with the appearance and working of economic laws at the new stage of development.

Problems which have to do with conditions, factors and sources of economic growth fall into a special group. As distinct from quantitative factors which played a crucial part under conditions of the extensive industrialization, sources of growth are transferred now to new areas such as science, techniques and the scientific organization of production so that factors developing the man's creative powers occupy now a leading place. This is why the theory of economic growth has got a new and deeper sense, which changes radically its former starting points and assumptions as well as the traditional choice of priorities, which will bring about radical changes in the very models of economic development. These changes seem to be inevitable under conditions under which elements of science and higher forms of the organization of economic life become the most important sources of growth of the national wealth.

The complex and different streams of development of forces of production call for important innovations in the management of the economy, in mechanisms, in forms and methods of its functioning. Mechanisms of management and development incentives from the transitory period are not and cannot be the appropriate framework under altogether altered circumstances. This is why new economic levers and incentives will have to be developed. It will be necessary to build in new feedback-couplings and elements which will change the system and adjust it to continuous structural changes. The new revolution in science and techniques can be carried out neither in a technocratic way nor through the strengthening of old administrative forms of management. Economic criteria and the whole economic mechanism ought to be derived therefore from a socialist system of values, if their working is to bring about the fulfilment of goals constituting the essence of socialism.

However, the new development stage has to pass its most difficult examination in the area of social changes. What is involved is a radical change in the position of the man so that the manysided development of the human being will become the main goal of the system, its prevailing impetus. The development of the man as free and universal being is the greatest humanist value of socialism. Marx's vision of the new socialist society implied the abrogation of all forms of alienation not only in the economic but also in other spheres of human life. The whole system of values under so-

cialism is based on the Marxian concept of the human being. It is in this area that socialism and the socialist economy can separate from the old society and gain the supremacy over the capitalist world.

Проф. Д-р НИКОЛА ЧОБЕЛИЧ, член-корресподент АН Сербии

ВЗГЛЯД МАРКСА НА ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛИЗМА И СОВРЕМЕННЫЙ ОПЫТ

Резюме

Автор сначала занимается толкованием учения Маркса об общественно-экономических формациях, о их переходном характере и исторической необходимости сукцессии общественных систем. Автор также говорит и о глобальном представлении нового коммунистического общества, данного Марксом, представлении о двух крупных фазах отличающихся друг от друга различным уровнем развития производственных сил, положением и структурой производственных отношений, степенью свободы и развития человеческой личности.

Известно, что общественное развитие не всегда шло по такому пути и принимало те формы, которые представляли себе классики марксизма. Социализм не появляется сначала в самых развитых капиталистических странах, а исторически, в первую очередь, появляется на периферии развитого капиталистического общества, в странах с низким уровнем развития. Учение Маркса о сукцессии общественных систем и объективная закономерность развития общества к социализму получили свое подтверждение на современном опыте, хотя исторический ход событий и подлинный порядок возникновения социализма был иным. Однако, обстоятельства вызывают необходимость некоторой модификации взглядов на этапы развития нового общества. Наряду с двумя фазами также необходимо различать и относительно длительный переходной период от капитализма к социализму, который в основном характеризовал пройденный исторический этап развития социалистических стран. Этот период в силу многих процессов и событий отстает от того представления социализма, которое имел Маркс, имея в виду социализм как первую фазу развития коммунистического общества.

Автор одновременно также рассматривает современные буржуазные концепции общественного развития, претендующие дать иное толкование современной истории и показать теперешнюю общественно-экономическую действительность как существенное отступление от научных предвидений Маркса. Эти рассматривания охватывают теорию о стадии экономического развития, доктрину постиндустриального общества и теорию конвергенции. После критического обзора каждой теории, автор констатирует в заключении, что они характеризуются общим недостатком в своем подходе к основным проблемам общественного и экономического развития. В анализе этих проблем приведенные теории в основном ограничиваются технологически-

ми аспектами, изолированным наблюдением над развитием производственных сил, пренебрегая анализом активного участия реальных классовых и других противоречий, которые дают исторический характер определенному виду общественных отношений. Поэтому в этих теориях легко видеть подчеркнутые элементы позитивизма и технологического детерминизма, которые здесь возобновляются в более модернизированном варианте.

Принимая во внимание, что этапы развития социализма и социалистического хозяйства являются главной темой данного труда, последний содержит обобщенный обзор переходного периода, его общественно-экономических особенностей и историческое место, а затем новейшего этапа развития, которое предстоит большинству социалистических стран Европы, и проблем и испытаний, которые он несет с собой.

Экономическая система переходного периода охарактеризована как гибрид различных видов хозяйств, в котором наряду с социалистическим существуют и знатные остатки капиталистического и докапиталистического способа хозяйствования. Переходной период на экономическом плане решал задачи конечной фазы промышленной революции, т. к. проблемы нерешенные капитализмом и в этом отношении являлись своего рода супститутом капитализма. Отсюда формы и методы хозяйствования чреватые очевидными следами капиталистического способа производства, вызванными сильными остатками докапиталистического и капиталистического прошлого. Вследствие этого общество переходного периода имеет в социально-экономическом и классовом отношении весьма неомогенный характер, а весь переходный период можно рассматривать как этап установления элементарных форм социализма („ранний социализм“, „незрелый социализм“), как этап при котором социализм находится в стадии зарождения. Переходной период настолько близок старому обществу, что его нельзя ни в коем случае нельзя считать социализмом, который имел в виду Маркс.

Говоря в общем, социалистические страны Европы закончили или же находятся на границе переходного периода и стоят на пороге нового этапа развития, в ходе которого они должны подняться на высший уровень социалистической зрелости. Достигнутый уровень производственных сил дает им возможность перейти от экстенсивного к интенсивному виду хозяйственного развития. Вступление социалистических стран в новый этап развития совпадает с обострением общего кризиса капитализма, а еще важнее то обстоятельство, что этот этап развития будет происходить в условиях современной научно-технической революции, которая будет способствовать созданию своей собственной материально-технической базы, которая послужит основанием для прогрессивного развития социализма.

Следующий этап ставит перед социалистическими странами целый ряд новых проблем. В первую очередь они относятся к нахождению специфических экономических закономерностей, важных для этого этапа развития, в частности закономерностей в сфере товарноденежных отношений, где возникают деликатные проблемы объема, форм, и важности их значения, а также и методов их практического использования. Таким образом перед экономической теорией стоит огромная обязанность дать ответы на сложные вопросы, связанные с появлением и способом воздействия экономических законов нового этапа развития.

